

ARCHÍVUM

**Vágyak, „törvények” és szerepek ütközőpontjában:
Vágó Márta***Lengyel András*

1

Vágó Márta (1903–1976) neve meglehetősen széles körben ismert; mindenki, aki József Attila életrajzában jártas, ismeri nevét, számon tartja személyét. S megbecsülik az irodalomtörténészek is – könyve (Vágó 2005), amelyet szerelméről, József Attiláról írt, anyagával is, attitűdjével is érdeklődést s rokonszenvet kelt (vö. Szabolcsi 1992: 25–121., Melczer 1975, Fodor 1976, Péter 1976, Gyertyán 1977, stb.). S bár József Attila „erős” tézist mondott ki róla („egy jómódú lányt szerettem, osztálya elragadta tőlem”), ez a disszonancia sem őt stigmatizálja, e minősítést is a maga javára tudta fordítani. Az a mód ugyanis, ahogy erről a feszültségektől sem mentes történetről könyvében beszámolt, nemcsak „őszinte”, de az őszinteség érzetét is föl tudja kelteni abban, aki beszámolóját olvassa. Az olvasó rokonszenvvel fordul feléje, s „megbocsátja” neki mindazt, ami a legtöbb „műzsa” esetében anatómiát váltana ki. Ez a tény, könyve e meggyőző, az olvasókat maga mellé állító szerepe önmagában is figyelemre méltóvá teszi személyét. A kutatókat pedig arra ösztönzi, hogy föltegyék maguknak az önkéntelenül is fölmerülő kérdést: ki ez, ki volt ez az ember, s mi adja személyisége tagadhatatlan varázsát?

2

A József Attila-könyvet a kutatás többnyire mint a költőre vonatkozó információk táráát olvassa, „adatokat” remél és kap tőle. Méghozzá fontos, sok mindent megvilágító adatokat. A könyv azonban, szinte észrevétlenül, a szerzőről formálódó képet is alakítja, sőt – kimondhatjuk – meghatározza. Nem véletlenül. Az, amit 1942-ben Vágó Márta írásban rögzített, elsődlegesen az önkifejezés, méghozzá a magas színvonalú önkifejezés dokumentuma. A szerző ugyan, deklarált szándéka szerint, „csupán” a költőről és a költőhöz való személyes viszonya alakulásáról beszél benne, de ez a beszéd mégis mindenekelőtt önmagát, a szerzői ént fejezi ki, mutatja meg. S ez a művelet olyan jól sikerült, hogy az implicit szerzői önkép voltaképpen a költőről értekező kutatókat is rendre meggyőzi. Nyugodtan kimondható: a mai – irodalomtörténet-írásunkban élő – Vágó Márta-kép alapja és legfőbb alakítója ez a könyv.

De kérdés, hogyan érte el ezt a szerző? Mi az, ami könyvét ilyen hatásossá teszi? Nyilvánvalóan nem, vagy nemcsak a József Attilára vonatkozó „adatok” sora – adatok-

ban Szántó Judit könyve sem szűkölködik, Judit megítélése mégis lényegesen vegyesebb, hogy ne mondjuk, negatívabb. S nem is csupán az emlékező tehetsége és műveltsége váltja ki a hatást, jóllehet bizonyos, e komponensek egyike sem elhanyagolható. Minden jel szerint máshol, a személyiségben, pontosabban a személyiség önmegjelentésének módjában van valami, ami az emlékező mellé állítja az olvasókat – a gyanútlan „közolvasókat” éppúgy, mint a hivatásosokat, az irodalomtörténészeket.

Ha a könyvet figyelmesen olvassuk végig, kiderül, ez a könyv egy pszichoanalitikusan orientált, érzékeny és gazdag személyiség elbeszélése. Az emlékező arra fókuszált, amire analizise tette érzékennyé, s elég művelt és tájékozott volt ahhoz, hogy ezt az analitikus narratívát szuverénül, saját személyisége sugallatai szerint végigvigye. S hogy analitikusan orientált emlékezőről van szó, a könyv számos helye közvetlenül igazolja. Az erre utaló, ezt bizonyító mozzanatok szép számmal sorjáznak a könyvben – a szöveg e tekintetben szinte önmagáról referál. Ezeket érdemes is számba venni, mert együtt már sok mindent megmutatnak a szerzőről.

Mi derül ki egy ilyen szemléből? Mindenekelőtt az, hogy maga Vágó Márta is átessett analízisen, megtapasztalta, mit jelent analízisben lenni. Erről elejtett megjegyzései sora vall. Egy 1936 végi epizód leírásakor így írt: „Már hosszabb idő óta volt analízisben akkor [ti. József Attila], én még csak rövidebb ideje” (234). Egy másik alkalommal, ugyancsak 1936 vége felé József Attila azt mondta neki: „Nincs neked semmi bajod, csak csináld az analízist, használható nő lesz belőled” (247). Máskor ugyancsak a költő mondta Mártának: „Te csináld most az analízist, különben sem hazudsz nekem, nem tudsz, te zöldlány” (255). Kiderül az is, a költővel máskor is beszélgettek Márta analíziséről: „És miután arról volt szó, hogy analízisemben is éppen erről beszélünk, hozzátette: – Mondd csak meg az analitikusodnak, hogy milyen más lett volna, ha velem fekszel ott az ágyban!” (283–284). De mindez „fordított szereposztásban” is megtörtént: analitikusával Márta József Attiláról is beszélgetett: „Megdöbbentett, hogy akik kívülről látják [ti. a költőt], milyen másképpen látják, és beszéltem erről analitikusommal” (286). Érdekes, hogy analízisét egy idő után már maga József Attila akarta irányítani: „Én akarlak analizálni, hagyd ott az analitikusodat! Érték hozzá annyit, mint akár melyikük! – mondta egyszer megint” (300). Egy helyen Vágó Márta analitikusa nevét is elárulja: „Válahogy így láttam magam álmomban Hajdu Lilivel (analitikusommal) szemben” (300). Egy szöveghely pedig arról vall, hogy az emlékező alapvető egzisztenciális döntését, József Attilával való esetleges összeházasodását (együttélését) is megtárgyalta analitikusával: „Mit mond az analitikusod? – kérdezte [ti. a költő]. – Hogy nem az a természetes, hogy a nő tartsa el a férfit, hanem fordítva vagy pari – mondtam. – És mit mondtott a házasságkötésünkre vonatkozólag? – Hogy előbb meg kell gyógyulnod” (305). A téma, Márta analízise Thomas Mann budapesti látogatásakor is fölmerült, a nagy német író megkérdezte: „Sie sind auch in Analyse? [...] (Maga is analízisben van?) – Bólintottam” (318). Mindezek együtt arra engednek következtetni, hogy az analízis, 1936-tól kezdve élete szerves része lett. Jellemző mozzanat, hogy a könyv tanúsága szerint Hajdu Lilivel analitikus órán kívüli kapcsolata is volt: „Egyszerre megszólalt a telefon, és analitikusom érdeklődött hogylétem felől” (327).

S hogy milyen volt viszonya saját analíziséhez? Az 1942/43-ban írott könyv egyik helye erről is árulkodik: „Már előbb analízisbe kellett volna mennem, akkor nem kap-

tam volna ideg-összeroppanást” (301). Ez a pozitív viszonyulás magyarázza, hogy az analitikus beállítódás saját, önmagát és világát magyarázó stratégiája része lett. Amikor József Attila-könyvét írta, már analitikusan orientált emlékező volt. József Attiláról mondja, de igazában magát jellemzi, amikor egy helyt így vallott: „Csak sokkal később értettem meg, az analízisen át visszaemlékezve saját kisgyerekkoromra, mit jelenthetett neki »a semmi«, »a végtelen«” (331). S hogy tájékozottságában a pszichoanalitikus értelmező apparátus jelen volt, egyebek közt terminus-használata is mutatja. A könyvből terjedelmes analitikus szószedet állítható össze: indulatátvétel (240, 358), hasadás (356), ösztönforrás (356), (érzelmi) feldolgozás (332), átvett feszültség (244), elfojtás (233, 246, 248), a neurózis átadása (247, 248), kiverítés (248), libidó (86, 87, 265, 308), ösztönra visszavezetett lélektan (282), szabad asszociáció (84, 289, 290), sűrítés (74, 307), tudattalan (307), analitikusan orientált (308), kasztrációs félelem (308), szublimálás (233, 234), laikus analitikus (239), nem-én (86), vágy-kép (125, 126), ismétlési kényszer (138) stb. Implicite önmagát is analitikusan orientált értelmezőnek tekintette. József Attila versein töprengve például egy helyen így morfondírozott: „Vajon, aki analitikusan nem orientált, megértheti-e a kasztrációs félelemnek ezt a kínosan tökéletes kifejezését? – gondoltam magamban” (308). A költő analitikusáról, Gyömrői Editről adott jellemzése pedig félreérthetetlenül a bennfentes, a „szakma” belügyeiben jártas ember megnyilatkozása, aki „riválisával” szemben is tárgyilagos és szakszerű leírást ad: Gyömrői, írta, „nem volt orvos, hanem laikus analitikus, tagja az analitikai egyesületnek, befejezett tananalízis mögötte. Voltak már sikerei, és Attila tapasztalatból tudta, hogy gyógykezelése mennyivel komolyabb, mint akárhány orvosé, aki tananalízis nélkül, elméleti tudás alapján űzi csupán ezt a mesterséget, tudta, hogy aki nincs kianalizálva, az saját impulzusait nem tartja úgy kézben stb.” (239). Az is bennfentes tudásra vall, hogy (1942/43-as tapasztalatait is belejászvatva könyve szövegébe) az analitikus Hermann Imrétől (1899–1984) hallottakra is visszautalgatott: „Hermann Imre, az analitikus mondta a Ferenczi-emlékünnepen, hogy a férfiak ma úgy zúzzák széjjel a városokat, az országokat, egymás »anyaföld« -jét [...], mint ahogy majomőseik harcuk akkori díját, a nőstényt marcangolták és taposták széjjel a küzdelem hevében” (13–14). A könyv egy másik helye pedig egy másik, ugyancsak Hermannról hallott mozzanatot idéz föl: „Vagy, hogy is mondta egy kisfiú, akit Hermann Imre is idézett: »Mit csinál a szél, mikor nem fúj?«” (79.). S hogy Hermannra így hivatkozik, elárulja, ekkor, tehát 1942/43-ban már valamilyen formában részt vett a magyar pszichoanalitikusok egyesületi életében is. Ismeretei egy részét azonban, kiderül, még magától József Attilától szerezte, aki részben személyes tapasztalataiból, részben tudatos autodidaxis révén jelentős analitikai tudással rendelkezett: „A szociológiai és pszichoanalitikai látásmódot ő mint magától értetődően összeillő, összevaló világszemléletet szűrte össze, én is, részben, tőle tanultam. Persze, nem tanított összefüggően. Csak elejtett megjegyzéseiből, egy-egy határozott kijelentéséből vagy fejtegetéséből, egyes verseire adott magyarázatait hallgatva vettem át abból valamit, amit és ahogyan látott” (234).

Ide vágó tudásának alapját természetesen saját analízisének metapszichológiai tanulságai szolgáltatták. Több olyan szöveghely is van, amelyik egyértelműen erre utal. A József Attilával Gyömrői Editről folytatott beszélgetését föloldozva például ilyen

okfejtéssel állt elő: „Összeszedtem az eszemet, és kezdtem komolyan magyarul, hogy az átvitelt nem tekintheti igazi szerelemnek, hogy csak azt képzelem, hogy szerelem, mert legintimebb dolgairól beszélt mindennap, két éven át ezzel a nővel. Megszokta megértését, segítségét, és ezt a pozitív érzést éppúgy, mint azt, amit gyermekkori érzésvilágából szintén átvitt rá – amint ez az analízisben természetes –, a haragot és a gyűlöletet is, hiszen azt is kiadhatta volna az analízisen belül, kitombolhatta volna, kijöttek volna olyan emlékek is, amilyenekkel az analízise tovább haladt volna. Hogy ehelyett kivitte érzéseit az analízis keretéből – ágált –, az utcán akarta megtámadni, az – ne haragudj, Attila, azt hiszem, visszaesésre vall betegségemben – mondtam” (240–241). Nem kétséges, ezt a fejtegetést csak olyan valaki írhatta le, aki maga is át-élt analízisen, s aki itt a saját személyes tapasztalataiból beszélt. S akkor is a saját tapasztalat kapott szerepet, amikor egy helyen a könyv így reagál a költő analízisének sikertelenségére: „Gondolkoztam, hogy mért nem segít rajta az analízis, hogy az analízisben szerzett belátások és ismeretek mért nem jelentettek neki egyebet új spekulációs anyagnál”, stb. (332). Ő maga, tudniillik Vágó Márta, a jelek szerint nagyon is élt „az analízisben szerzett belátások és ismeretek” gondolati kamatoztatásával.

Érthető tehát, hogy van a könyvben egy hely, amelyiknek lényege is, egyes elemei is megegyeznek egy későbbi, már kimondottan analitikus jellegű Vágó Márta-tanulmány részletével. A könyvben ezt olvassuk: „A befelé is dolgozó, romboló ösztön egészséges lélekben ép ötvözetben él a libidóval, az életösztonnel. Ő [ti. József Attila] állandóan érezhette az ötvözet széjjel keveredésének lehetőségét magában, a búskomorság veszélyének jelzését, ezért beszélt oly gyakran a dualizmusról, az ösztön ket-tősségéről” (265). Ez a „romboló ösztön” egy 1948 körül írt, mindmáig kiadatlan Vágó Márta-tanulmány (PIM V. 5107/6) címbe is emelt központi tárgya. (A tanulmányt a Petőfi Irodalmi Múzeum kéziratára őrzi.) Ez az intertextuális összefüggés a szöveg erejével is kapcsolatot teremt az emlékező könyv és a (későbbi) értekezés szemlélete, nyelve, nézőpontja között. Csak a könyv ezt a problematikát speciális összefüggésben, magyarázatként villantja föl, a tanulmányban pedig általános érvénnyel, átfogóan, mondhatnánk köztörténeti dimenzióban beszél róla. (Itt kell megemlíteni, hogy a könyv példaanyagának bizonyos elemei szintén fölbukkannak a tanulmányban, így többek közt a már idézett Hermann Imre-fejtegetés az „anyaföld”-ről, a szétépett majomnőstényről. Ez tehát, mint intertextuális összefüggés, megint arra vall, nemcsak a későbbi értekező szöveg, de már ez az 1942/43-as könyv is analitikusan orientált értelmezést ad.)

Mindéz, nem kétséges, messzemenően kihat az „emlékező” könyv egész beállítódására, „tárgyának” megkonstruálására is. József Attila e könyvben nemcsak egy hajdani szerelem „másikaként” jelenik meg, hanem egyúttal egy olyan elbeszélés szereplőjeként, amelyben az elbeszélő az elbeszélteket az analízis nézőpontját érvényesítve adja elő. Ennek igazolására és illusztrálására két példa alighanem elegendő is. Az egyik önmagában is megmutatja, hogy a költő életét Vágó Márta milyen „szemüvegen” át figyelte meg és értelmezte könyve írásakor: „A gyógyszerek nem gyógyító szerek, csak ideig-óráig ható nyugtatók, csillapítók stb. Csak lelki beavatkozás segíthet, és az néha súlyos elváltozásokon is segít. Attila élete rettenetes kisgyermekkori megrázkódtatásokkal kezdődött. [...] Attilának kisgyermek korában el kellett már fojtani düheit a

hatalmas felnőttekkel szemben, ha nem akart éhen pusztulni – lelencgyerek –, felnőtt korban pedig a társadalom fékezte indulatait körülbelül ugyanezzel az eszközzel. Csak nagyon szublimáltnak, nagyon körmönfontan, nagyon bonyolult kifejezésbeli bűvészmutatványokkal, ide-oda szökellve a csapdák és útvesztők között, mondhatta el gondolatait a környező világról és elnyomóiról” (233). S ugyancsak ez az analitikus értelmezői nézőpont jelenik meg a versekről szólva is: „Hihetetlen, mit sűrített már egy sorba, mi mindent hozott fel a tudattalan mélyéből, és milyen hatalmas energiával rögzítette meg!” – olvashatjuk egy helyen (307). S olyannyira erős ez az értelmezői törekvés a könyvben, hogy több konkrét vers interpretációja, „megmagyarázása” is ezt a beállítódást demonstrálja – mai megítélés szerint is meggyőzően.

A könyv természetesen nem pszichoanalitikai értekezés. A szerző saját emlékeit rögzítette és (minden ellenkező látszat ellenére) elsősorban saját életéről adott számot – önmagának. De amit elbeszél, az nem is József Attila-életrajz (bármilyen gazdag is a megrögzített életrajzi anyag az elbeszélésekben), sőt még csak nem is „közös” életrajz – ez a könyv a *narratív identitásépítés* dokumentuma. Ezt az összefüggést két körülmény jól megvilágítja.

A könyv egy személyes élettörténeti határhelyzet szülötte. 1942/43-ban, amikor Vágó Márta megírta, a szerzőt minden arra készítette, hogy számvetést csináljon. A külvilág történései (mindenekelőtt: a háború, a számára adott nyilvános tér erőteljes beszűkülése, az egyéni halál kézzelfogható közelsége, mint lehetőség, stb.), az egyéni életkudarc, a magány, a megértő társ hiánya (amelynek kínzó élményét József Attila költészetének szubkulturális diadalútja még el is mélyítette, jelezve számára a veszteség nagyságát) és az ifjúság múlttá válása, az élettani öregedés szükségessé tette a személyes identitás újrafogalmazását, megkonstruálását. Ez az élmény, a személyes határhelyzet átélése *expressis verbis* meg is jelenik a könyvben. A szerző ugyanis, mint maga is leszögezi itt-ott, *naplót* írt, olyan naplót, amely – ahol szükséges – az aktuális élethelyzetet is rögzíti, ám elsősorban a számvetésre, azaz a múlt földidézésére összpontosít, hiszen, vélhette, a múlt, a számára releváns, „lényeges” múlt földidézésével és értelmezésével „elrendezheti” élete tanulságait, újraalkothatja identitását.

Az 1942/43-as, aktuális élethelyzet, mint érzelmi diszpozíció meg is jelenik a könyvben, a naplói ró rögzíti is a két legfontosabb elemet. Az egyik a külvilágra vonatkozik, de a legmélyebben egyéni és egzisztenciális: „A halál ma közel lehet bárki számára” (10). A másik az egyéni emlékek „véletlenszerű”, topográfiai indítékú földidézése: „Váratlanul tört rám a régi környezet kísérteties emlékeivel” (10). A halál, mint aktuális eshetőség, s az életre kelt személyes emlékek, mint intenzív élmények tehát megeremtettkék a személyes számvetés élethelyzetét. „Aztán becsapott a bomba a közelünkben. A halál közel van, bármelyik percben elérhet. Ez az írás csak halálom után jelenhet meg. Teljes őszinteséggel írhatok hát. Arról is, ami a József Jolán könyvéből kimaradt, amiről nem tudhatott” (11). A főszöveg elé utólag írt bevezető, mint egy metatextusként, megerősíti ezt a situálást. Az 1952/53 körül írott sorok, visszatekintve, egyértelműsítik az alkotás helyzetét: „Tíz éve annak, hogy háború és az első bombázás hatása alatt feltolultak ezek az emlékek tudatomban. Úgy is írtam le azokat, hebehurgyán, összevissza, nem is tudom, hogy” (5). Majd újabb másfél évtized múlva, 1967-ben egy újabb metatextus magyarázza tovább a keletkezéstörténetet: „Az ilyen

halálraszánt írás leleplezi, kiszolgáltatja az emlékezőt, jobban más írásműnél. 1942-ben másképpen is írtam, mint ahogy ma lehetne. Abban az atmoszférában, egy ilyen írásban külső szempontok nem szerepelhetnek. A hős rajza is csak a belső, kényszerítő emlékvíziót követte. A röpké időben elsuhanó alakot igyekezett rögzíteni, és életének egy kis darabját, nem többet és nem kevesebbet” (7). Ez a kései vallomás pontosan beszél a szöveg jellegéről, természetéről, de már – maga mögött tudva az irodalomtörténészek tartós érdeklődését – az írói szándékot túlságosan is egyértelműsíti, József Attilára helyezi át, mintha csak róla akart volna referálni, s így elfedi személyes motíváltságát. Maga a napló, az 1942/43-as szöveg még félreérthetetlenül megmutatja a szándék eredendő kettősségét. Megvallja a dokumentálás igényét: „Most előkerestem és lemásoltam a leveleket [ti. a József Attila leveleit]. [...] Jegyzetekbe foglalni nem tudom mindazt, ami magyarázat, kiegészítés volna a levelekhez. Inkább kronologikus sorrendben elmondok mindent, amit tudok róla, amit átéltem vele kapcsolatban” (9). De ez a szándékmegfogalmazás is tartalmazza a személyes érintettséget, a személyesen „átélte” való utalást, a haláltudat, a bombázás stb. szövegbe emelése, rögzítése pedig félreérthetlenné teszi az egyéni – lelki – érdekeltséget.

Maga a napló, amely csakugyan a levelek köré épül, azokat vezeti be és magyarázza, kontextust teremtve hozzájuk, nem is egy dokumentumszöveg sajtó alá rendezőjének személytelen, tárgyias magyarázó apparátusa. A magyarázatként előadottakat nem filológus írta, hanem olyan ember, akinek az emlékföldidézés aktusa legalább olyan fontos volt, mint maga az emlék, s azért emlékezett, hogy megértse mindazt, ami vele történt, azaz hogy megértse önmagát.

A szöveg több alkalommal utal az írásaktus külső körülményeire, s ezek az utalások – a naplónál megszokott dátumozás funkcióját pótolva – tagolják is a szöveget. Csak néhány, de jellegzetes ilyen utalást érdemes is számba venni. A 14. oldalon: „most ráesett tekintetem az első levélre [...]. Ez a vidám levél kell most a pusztulás ellen!” A 73. oldalon, egy szituációt földidézve ezt olvashatjuk: „Itt már csak foszlányokra emlékszem...// Most látom őket magam előtt emlékezve, amint a kávéházi asztalnál ülnek.” A 89. oldalon, a csillaggal elválasztott két szövegrész határán egy jellegzetes váltás érhető tetten. A csillagig egy, a kronológiai rendtől elkalandozó, a későbbit a korábbival összekapcsoló emlékfutam olvasható, a csillag után pedig – minden időrendre rácsafolyva – a korábbi emlékhöz való visszatérés következik: „Másnap megint a Kecskeméti fiúkkal voltunk együtt” stb. A 232. oldalon megint egy naplóírói logikára való megjegyzést fedezhetünk fel: „Hosszú hetekig nem írtam” stb. A legérdekesebb s egyben legáruklódóbb ilyen jellegű megjegyzés a 271–272. oldalon olvasható: „Kifogás merült fel az ellen, hogy részleteket elhallgatok, kapcsolatunk olyan oldalát nem tárom fel, amely mégis nem hallgatható el, ha teljes nyíltsággal kell róla vallanom.” Ez a megjegyzés szöveg közben fordul elő, az addig írott részleteket olvasta és véleményezte valaki – s a szöveg ezt a megjegyzést magába építi, integrálja, a további elbeszélés kiindulópontjává teszi. Ez az írásmód, mondani sem kellene, jellegzetesen naplóírói megoldás, a szövegszerveződség jellegére hívja föl a figyelmet. De ez esetben talán ennél is fontosabb összefüggés, hogy ez a meg nem nevezett véleményező, akit a szöveg mégis megidéz, csak olyan valaki lehetett, aki sajátos kettős tájékozottsággal bírt: mindenről tudott, ami a költő és Márta között történt, s ugyanakkor bírta a szerző bizalmát is. Ez

a mindent tudó pozíció tipikusan az analitikus pozíciója. Alighanem Hajdu Lili volt tehát a keletkező szöveg meghivatkozott „olvasója”, hiszen mint analitikus, Vágó Márta legintimebb dolgaiban is otthonosan mozgott, s így, értelemszerűen, szexuális életéről is tájékozott volt. Az a tény pedig, hogy Márta megmutatta analitikusának készüléfében lévő naplóját, arra enged következtetni, hogy számvetése közben valamilyen formában analitikusa segítségét is igénybe vette.

Ez a tény aláhúzza a szöveg analitikus orientáltságát, önelemző, önértelmező jellegét.

A könyv, lényegét tekintve, nem is más, mint az emlékeivel szembesülő, a fölszakadó élményeit szavakba öntő naplóíró önkifejező ambíciójának dokumentuma. Az időközben nevezetessé vált hajdani partner „csak” alkalmat adott rá, hogy önmagáról, a számára fontos és lényeges összefüggésekről beszéljen – s úgy, ahogy ő, immár távlatból, analitikus tudással értelmezte azokat. A szöveg így kettős szerkezetű. Alapja a (szándékolt) időrend, de valódi szervezőelve az asszociáció, a földidézett emlékek belső, asszociatív összefüggéseik szerint kapcsolódnak egymásba, s képezik le az emlékező tudatot. Az emlékezés gyakorlata persze szükségképpen sok mindent azonosít és megnevez, vagy – olykor – csak utal, de az események szociológiai dimenziója többnyire így is csak jelzésszerű, implicit. Ez a belülről fakadó, de a külső körülmények által is megerősített attitűd *az egykori szociokulturális történéseket lelki történésekké alakítja át*. Az emlékezőnek ez az eljárása egyszerre redukció, a folyamatok leszűkítése, s ugyanakkor – paradox mód – gazdagodás is. A történések lelki, érzelmi dimenziója ugyanis így automatikusan fölerősödik, árnyalttá és plasztikussá válik. Voltaképpen ez az a „hebehurgyaság”, amiről a könyv – utólag, visszatekintve írott – bevezetője is beszél, de amely legföljebb csak annyiban érdemlí ki ezt a megnevezést, hogy az érzelem önértelmező dinamikája csakugyan nem a formális logika, s az elbeszélést nem is a szociológia elméleti rendezettségé alakítja.

S ma már nyilvánvaló, bármily paradox is, éppen ez a „hiány”, a szociologikum háttérben tartása, jelzésszerűvé redukálása adja meg a történeti érdekű elbeszélés „érzelmi” leolvashatóságát, széleskörű befogadhatóságát. Amíg ugyanis a szociologikum megjelenítése, természete szerint, megosztó lenne, a naplóíró mellé vagy ellene sorakoztatná föl a potenciális olvasókat, a lelki történések középpontban tartása egységesítő szerepű: Vágó Márta elbeszélésének (s „történetének”) elfogadását segíti.

3

Ez a módszer azonban a legnagyobb őszinteség esetén is homályban hagyja, esetleg lelki motívummá alakítja át mindazt, ami a folyamatok mélyén mint „személytelen” meghatározottság munkált. (József Attila értelmezési ajánlata, tudjuk, a maga módján éppen erre a Vágó Mártánál hiányzó összefüggésre összpontosított. Előbb, még a szakítás idején, 1928/29-ben a „társadalmi felekezet”, majd később, már versben, az „osztály” terminust állította magyarázata középpontjába.) Bizonyos, a szociologikum valamiképpen föltétlenül determinálja a lehetséges lelki történéseket, ezt nehéz volna tagadni. Az a szociologikum tehát, amely az emberek életében jelen van, pszichológiai szempontból is fontos, maga a lelki történés sem érthető meg teljesen nélküle. Ám az

is igaz, ha egy emberi életutat szociokulturális történésként értelmezünk, egy olyan meghatározottsági összefüggésrend bontakozik ki, amely teljes világossággal csak elvontan ragadható meg, s egy ilyen determináns föltárása már nagy mértékben elméletfüggő. Magyarán, munka közben nagy a hibázás, a félreértés/félremagyarázás veszélye. Ezt a veszélyt azonban, esetünkben is, jelentősen csökkentheti a rekonstrukcióba bevont empirikus anyag gazdagsága. Minél gazdagabb a föltárt empirikus anyag, minél sokoldalúbban közelítjük meg a lelki történések szociokulturális meghatározottságának fölfejtését, annál nagyobb az esélye az értelmezés autentikusságának. Ehhez persze célszerű, ha preferenciáink világossá tétele mellett magát az empirikus anyagot is érvényesülni hagyjuk, s nem valamely teória előzetes sémáival operálunk. Igaz, a szociológia elvei, bármily elvontak is, érvényességgel bírnak, ám az ilyen vizsgálatokban nem az általános, absztrakt érvényesség, hanem az egyedi konfiguráció az igazán érdekes, ez az, amelynek megismerése új tapasztalatot ad.

Vágó Márta életútjának szociokulturális történésként való bemutatása tehát nem „osztálya” vagy „társadalmi felekezete” elvont kategóriáiban mozog, hanem azt az összefüggést igyekszik föltárni, kirajzolni, amely a releváns „környezet” s az életét megnyilvánító egyén között fönnállt, illetve időről-időre újraprendeződött.

4

Vágó Márta 1903. július 6-án született, Budapesten, az Alkotmány utca 8. számú házban (vö. születési anyakönyvi kivonata: PIM V. 5107/2), apja akkori szolgálati lakásában, ahol azután Márta két éves koráig laktak. Apja, Vágó József (1877–1948) akkor a budapesti Kereskedelmi és Iparkamara fogalmazója volt, első generációs értelmiségi (Szabolcsi 1992: 29.), nevét is csak valamikor a századfordulón, de mindenképpen 1893 és 1902 között magyarosította Weiszről Vágóra. Vallásos zsidó családban nevelkedett, tanulmányait még úgynevezett jesivában kezdte, rabbinak készült. Esmélve azonban meggondolta magát, s tanulmányait is az egyik budai – „úri” – gimnáziumban folytatta. Saját, családi körben tett vallomásai szerint vallásos hite is megrendült, materialisztikus tanok hatása alá került, s asszimilációs attitűdjére enged következtetni, hogy fiatalon, saját elhatározásból nevet is változtatott. Az anya, Schermann Vilma (1875–?) Schermann Adolfnak (1842–1904), Budapest tisztí főorvosának (Szinyei 1908: 381–382.) lánya volt. (Az anyai nagyapa számos közéleti szerep betöltőjeként, anyagilag is beérkezett embernek számított.) Márta szülei 1902-ben házasodtak össze (vö. házassági anyakönyvi kivonat: PIM V. 5107/1), Márta lett egyetlen gyermekük. A házasság, amennyire megítélhető, nem volt túlzottan szerencsés. Nem zárható ki, hogy az ifjú férj részéről némi érdek is belejátszott a választásba – a budapesti tisztí főorvos lánya nem számított rossz partinak egy föltörekvő, ambiciózus fiatalember számára. Schermann Adolf, tudjuk, részt vett a fővárosi törvényhatósági bizottság munkájában, közéleti szereplése hivatalos elismerését jelzi, hogy megkapta a Ferenc József rend lovagja címet, ugyanakkor évekig az egyik nagy szabadkőműves páholy, a Galilei főmestere is volt. Szobrárt, a páholy megrendelésére, a kor neves szobrásza, Ligeti Miklós készítette el (Berényi 2007: 18.). Az igazi problémát azonban nem annyira a vélelmezhető érdekmegfontolás játszotta a házasságban.

Vágóné korán, legkésőbb 1918/19 körül megbetegedett, s közelebről nem ismert mentális zavarai egyre súlyosabbak lettek, élete végéig elkísérték (vö. Szabolcsi 1992: 30.). 1928-ban, egy lányához írott levelében Vágó József mindenesetre már arról beszélt, hogy házasságában is csalódott.

Vágó József a jelek szerint tehetséges és ambiciózus ember volt, fogalmazóbb hamar a kamara titkára lett. Ez jelentős pozíciónak számított a magyar gazdasági életben, s – nem mellékesen – jó egzisztenciát is jelentett. A család az asszimiláns zsidó polgárság életét élte. A mindennapokban, otthon, a feleség volt az „úr”, aki az akaratát érvényesíteni tudó erős egyéniség volt, s akinek volt érzéke a széphez, a lakás polgári berendezéséhez. A bútorok, képek stb. gondos megválogatása, összerendezése az ő ízlését dicsérte. Lányától tudható, az irodalmat is becsülte, szerette, a maga módján még a művészeteket is támogatta. Márta mint egyetlen gyermek mindent megkapott. Az az igazolványkép, amely kb. 12–13 éves korában mutatja (vö. PIM V. 5107/2), egy csinos, magabiztos, sőt önérzetes kislány fényképe, aki szemmel láthatóan védettségben élt. Cseléd és nőrsz is volt a háznál, Márta neveltetése jó kezekben volt. Bár a nők egyetemen való tanulása Magyarországon csak 1895-től vált lehetségessé, s az egyetemi tanulmányokhoz szükséges leánygimnáziumi oktatás szervezeti föltételrendszere is csak lassan állt össze, Márta már az új típusú, egyetemre is előkészítő iskolarendszerben tanulhatott. Érettségi bizonyítványának 1930. márciusában kiállított hivatalos másolata (PIM V. 5107/3) szerint „a leányközépiskolai tanfolyamot” a következőképpen végezte el. Az „I–III. osztályt Budapesten, a IV. ker. köz[ségi] felsőbb leányiskolában, 1913/14–1915/16 [köz], a IV–VI. osztályt a IV. ker. köz[ségi] Gizella királyné leánygimnáziumban, 1916/17-ben, a IV. osztályt mint rendes, az V–VI. osztályt mint magántanuló 1920/21-ben, a VII. és VIII. osztályt mint magántanuló az O[rszágos] N[őképző] E[gyesület] Veres Pálné leánygimnáziumában, 1927/28-ban”. Ez a helyzetkép azonban részben némileg pontatlan (a másolat készítője adminisztratív korszerűsítést hajtott végre rajta – Márta tanulmányai idején a gimnázium még nem Gizella királyné nevét viselte), részben bonyolultabb, mint amilyen a valóságban volt. A tanulmányok ugyanis valójában végig egy helyszínen, a IV. kerületi, Váci utca 43. számú épületben folytak. Az iskola évi nyomtatott értesítői rendre „a budapesti IV. kerületi községi (Váci-utca 43. szám) leánygimnázium és felsőbb leányiskola” névvel nevezték meg magukat. A helyzetet az bonyolította, hogy az iskola szervezete voltaképpen egy sajátos intézménykonglomerátumot takart. Ahogy az 1914/15. évi értesítőben az igazgató írta: „A polgári leányiskolák, felsőbb leányiskolák, továbbképzők és leánygimnáziumok mind megannyi heterogén intézetek, külön-külön feladattal, adják mai leányoktatásunk képét. A nők egyetemre bocsájtása alkalmával a legszerecséltenebb módon két egymáshoz nem illő típust kapcsoltak össze. mivel a felsőbb leányiskola a felsőbb gimn. osztályokra vonatkozólag rossz alapnak bizonyult, mindent a 4 felső osztályba zsúfoltak bele. A gimnáziumi tagozat így oly teljesítményt követel tanártól és tanítványtól egyaránt, ami vagy az eredményt kockáztatja, vagy tanár és tanítvány szervezetét idő előtt megőrli. A két iskolafajt közelíteni kell egymáshoz, illetőleg a leánygimnáziumok szervezetét teljesen átalakítani, a leánytanulókhöz mérni. A sok ingadozás, az egységes szervezet hiánya, előbb-utóbb megszüntetendő” (Ért 1914/15:4–5.). E helyzet következtében egyazon szervezeti keretben „fiúgimnáziumi

típusúak”, „kombinált szervezetűek” és „felsőbb leányiskolai” osztályok egyaránt voltak. Egy későbbi, 1928-ból való visszatekintés azonban megírja, hogy a folyamat az egységesülés felé haladt. „Ma [1928-ban] már csak a leánygimnázium van meg. Ez 1896-ban az I. és V. osztállyal nyílt meg és évenként egy felső-, meg egy alsó osztállyal bővült. Teljessé 1899-ben lett” (Ért. 1927/28: 10.).

Ha belenézünk – pars pro toto – az értesítőbbe, közelebbi képet is kapunk Vágó Márta tanulmányairól. Az 1914/15. tanévben a II. b osztály növendéke volt, ekkor az osztály létszáma meglehetősen magas (52 fő plusz egy kimaradt tanuló). Az osztálytársak között ott találjuk Somogyi Jolánt (1903–1991), Lolit, aki életre szólóan barát-nője lett, s egy Keményffi Lenke nevű lányt, aki viszont alighanem a rokonsághoz tartozott (Ért 1914/15: 76–77.). Az osztályfő Pappné Balogh Margit dr. volt, de tanította Radnai Jenőné (magyar nyelv, történelem), Janecz Erzsébet (német nyelv), Dénes Lajosné Kolozs Regina dr. (francia nyelv), dr. Fekete Mihály (mennysiségtan), özv. Gerhardt Alajosné (rajz), Spillenbergné Mária (kézimunka), Schumacher Bernátné (ének), Gallner Ferencné (testnevelés) is. Az osztályfő földrajzra és természetrajzra tanította (Ért 1914/15: 32–34.). Az izraelita vallástan oktatója pedig Frisch Ármin dr. volt (Ért 1914/15: 32.). Az értesítő röviden tájékoztat az oktatott anyagról is. A magyar nyelv anyaga például, amelyet heti négy órában tanítottak, ez volt: „Összetett mondat. Mellérendelt mondatok. Alárendelt mondatok. Körmondat. Hangsúly. Szörend. — Olvasmányok. Aesopus, Fáy András meséiből. Hazai mondák és történeti olvasmányok. Olvasmányok a görög és római világból. Hazai képek és emlékek. — Költemények: Petőfi: *A völgy és a hegy*. Arany: *Szibinyáni Jank, Mátyás anyja*. Jókai: *Régi dal, régi dal*. Arany: *Családi kör*. — Írásbeli dolgozatok: Kéthetenként. Tollbamondás. Olvasmányok, költemények tartalma. Fogalmazás.” (Ért 1914/15: 32.). Az izraelita vallástan anyaga, heti két órában, így alakult: „Bibliai történetek a Szentföld elfoglalásától a jeruzsálemi templom elpusztulásáig, és törvények a Tórából” (Ért 1914/15: 32.). A történelem pedig, amelynek oktatására szintén heti két óra jutott, ez volt: „A magyar nemzet története kor- és jellemképekben” (Ért 1914/15: 33.). Az értesítő megadja Márta érdemjegyeit is: hittan (esetében tehát az izraelita hittan): 2, magyar nyelv 1, német nyelv 1, francia nyelv 1, történelem 2, földrajz 1, természetrajz 2, számtan 2, ének 1, rajz (fölmentett), kézimunka (fölmentett), testgyakorlás 2, magaviselet 1 (Ért 1914/15: 77.).

Az 1916/17. tanévben végezte a IV. osztályt. Az osztálylétszám változatlanul magas volt, ekkor 56 fő iratkozott be, de közülük egy lány kimaradt. Somogyi Loli és Keményffi Lenke változatlanul föllelhető az osztálytársak közt (Ért 1916/17: 28–29.). Az érdemjegyeket ez évben nem hozták nyilvánosságra. Ez összefügghetett a háborús viszonyokkal (papírtakarékosság), de a korábbi igazgató, Bellaagh László halálával is, akit ez évtől ideiglenesen dr. Neisser Irén helyettesített. Más igazgató, más stílus. A tanulásra ekkor már a háborús viszonyok nyomták rá a bélyegüket. Az igazgatói beszámoló szerint e tanévben a tanítást a „128/916. VI. 28.–VII. sz. tanácsi rendeletre csak 1916. október 16-án kezdtük, a 10628/917. I. 30.–VII. sz. tanácsi rendelet értelmében február hó folyamára felfüggesztettük, s a 44462/917. IV. 10. sz. min. és 37218/917. IV. 17.–VII. sz. tan. rendelet értelmében 1917. június hó 19-én befejeztük. A befejező összefoglalásokat 1917. június 20-26-ig tartottuk meg.” Az igazgató szerint azonban az

előírt munkát a rendelkezésre álló „rövidebb idő alatt is sikerült általában” elvégezni (Ért 1916/17: 9.). (A megfogalmazás – „általában” – azért jelzi, nem ment minden rendben, az oktatás ki-kihagyott.) Az osztályfő ez évben már férfi volt, Hirka Antal dr., tanárai pedig – ábécé-rendben – Dénes Lajosné dr., özv. Gerhardt Alajosné, Janecz Erzsébet, Kiss Ödön, Papp Károlyné dr., br. Proff Kocsárdné, özv. Radnai Jenőné, Schumacher Bernátné, Spillenberg Mária, valamint a hitoktató, Frisch Ármin dr. (Ért 1916/17: 11–13.). Az értesítőben most az oktatott tananyag leírása is szelektív: csak a magyar nyelv, német nyelv és a francia nyelv esetében tudható, hogy a lányok mit tanultak. Ez évben viszont föltüntették a használt tankönyvek címét. Eszerint a három kiemelt tárgyból a következő könyvek voltak rendszeresítve: Magyarból: „Négyessy: *Stilisztika olvasókönyvvel*, 6. k., Lehr—Arany: *Toldi* (I. 11) 11.k.”, németből: „Szemák: *Német nyelvkönyv*, II. 2. k.”, franciából: „Thaisz: *A francia nyelv középső tanfolyama*” (Ért 1916/17: 18.).

Az 1917/18. tanévben Vágó Márta az V. b osztályba járt. Pontosabban: beiratkozott, de valamikor év közben kimaradt. Osztályfőnöke ez évben Dénesné Kolozs Regina dr. lett volna, osztálytársai között pedig megint ott találjuk Somogyi Lolit és Keményffy Lenkét, de az összlétszám ez évre csökkent. Most „csak” 45 fő iratkozott be, s közülük is négy fő kimaradt. Meglepő, de tény, a kimaradtak közt szerepel Vágó Márta neve is (Ért 1917/18: 30.). Hogy mi volt az oka tanulmányai félbehagyásának, arról az értesítő nem szól, s más forrásunk sem ad erről fölvilágosítást. Elvben több mindenre lehetne gyanakodni (betegség, családi problémák stb.), de a legnagyobb valószínűsége annak van, hogy a szülők a hektikus háborús viszonyok közt fölöslegesnek vélték az amúgy is csökkent értékű intézményes oktatásban való részvételt – azaz kímélték Mártát.

Szellemi fejlődése azonban nem tört meg, iskola híján is inspiráló közegben bontakozott tovább. Apja, s a család kapcsolatrendszere az önmagára eszmélő lányt a magyar gondolkodástörténet jelentős fejleményeivel kapcsolta össze. Vágó József – megalapításától, 1908-tól – a legradikálisabb magyar szabadkőműves páholy, a Martinovics tagja volt (Szabolcsi 1992: 29.). Ez a páholy, amelynek olyan tagjai voltak, mint például Jászi Oszkár, Szende Pál, Bölöni György, Biró Lajos, Diener-Dénes József, Czöbel Ernő, Gönczi Jenő, Szini Gyula, Varró István, s maga az első számú „frontember”, a költő Ady Endre is e körhöz tartozott, az úgynevezett polgári radikalizmus egyik, háttérben működő, de ilyenként alighanem legfontosabb műhelye volt – szoros összeköttetésben a Huszadik Századdal, a Világgal s más, a mozgalom karakterét megadó szervezettel és intézménnyel. Így Vágó József, mint kereskedelmi és iparkamarai titkár is, mint páholytag is fontos szereplője lett annak a magyar ellenkultúrának, amely kb. 1906-tól 1919-ig a magyarországi politikai mozgások újraértelmezésének, majd – gyorsuló ütemben – oppozíciójának munkáját igen magas szinten, s igen hatékonyan végezte. Ő ugyan első-sorban gyakorló közgazdász maradt, de – aligha véletlenül – 1910-től olykor írásaival is jelen volt a Huszadik Században. A lapban kezdetben szociálpolitikai kérdésekkel foglalkozott, majd más, a gazdaság és a politika összetartozását még közvetlenebbül megmutató cikkekkel is jelentkezett. Egyik fontos szerepvállalásaként a Társadalomtudományi Társaság úgynevezett „Közép-Európa”-vitájában való aktív közreműködését említhetjük meg (vö. Középeurópa 1916). Az 1916 februárjától ápriliséig tartó vitasorozat alapvető

fontosságú kérdésekkel nézett szembe, s a vitában a polgári radikálisok vezető személyiségei fejtették ki nézetüket. Az eszmecsere Kunfi Zsigmond előadásával indult, aki 1916. február 22-én és 26-án beszélt, majd őt március 4-én Giesswein Sándor és Szabó Ervin, március 7-én Szabó Ervin és Jászi Oszkár, március 11-én Szende Pál, március 14-én Ignotus, Katona Sándor és Pályi Ede, március 18-án Vágó József és Ágoston Péter, március 22-én Vámos Jenő és Rónai Zoltán, március 29-én Dániel Arnold előadása követte. A vitát április 2-án Kunfi Zsigmond előadói, és Szabó Ervin elnöki zárszava zárta le. Az eszmecsere írásos anyagát előbb a Huszadik Század közölte, majd önálló kötetben (Középeurópa 1916) is megjelent. Vágó József érvei, mint a nyomtatott szövegből kiderül, vámpolitikai nézőpontból fogalmazódtak meg, de alapvető kérdéseket vetett föl. Gyakorló közgazdászként a vitában a realitásokra figyelmeztetés kevésbé hálás szerepét vállalta magára, ám azok az antinómiák, amelyekre fölhívta a figyelmet, őt igazolták. Magyarországnak egy Közép-európai egységesülésben játszott – meglehetősen – szerepe szerinte kivitelezhetetlen volt. (Mint tudjuk, a trend éppen az egységesülés ellen bontakozott ki, sőt a világháború elvesztése még az addig létező viszonylagos egységet is széjjel zúzta.) Vágó József pozíciója – érdekes mód – sok vonatkozásban az európai unió mai megoldatlan problémáival szembesülve is aktuális. Az úgynevezett vámunió kapcsán mondta: „Ignotus legutóbbi felszólalásában ép[p]úgy a radikális megoldás mellett foglalt állást, mint tette ezt Jászi Oszkár és Szabó Ervin is. Csakhogy a vámunió még korántsem az igazán radikális megoldás. A német vámunió és az osztrák-magyar vámunió sem radikális megoldások. Ezek csak vámközösséget, nem pedig teljes gazdasági közösséget teremtettek meg. Vasúti közlekedésük, törvényhozásuk, adóügyük stb. dolgában nem alkotnak szerves egységet. Radikális megoldásnak csak az *egy* birodalomba való teljes összeolvadás vagy a teljes *free trade* tekinthető. Ez utóbbi azonban kizárólag nemzetközi megegyezés esetén volna lehetséges, amire egyelőre semmi kilátás nincs. A teljes beolvadásról pedig nem beszélnek még a legradikálisabb politikusok sem” (Középeurópa. Bp. 1916:85.). Az ideológiai célkitűzések versus makrogazdasági realitások párharcában, bármily meglepő is utólag, nem neves vitapartnereinek, hanem Vágó Józsefnek ad igazat a történeti fejlődés valóságos menete. Ez a vitasorozat mindenesetre már egyike lehetett azoknak a háború alatti programoknak, amelyeknek atmoszférájára később Márta már oly nagy nosztalgiával emlékezett vissza. (Saját apját a kamaszlány már bizonyosan meghallgatta.)

De az igazán fontos és közvetlenül meghatározó közeget a Vágóéknál összejáró baráti kör jelentette – Márta számára is. Több forrásból tudjuk, hogy a háború éveiben Vágóéknál rendszeresen megfordult egyebek közt Kunfi Zsigmond, Szende Pál, Gönczi Jenő, Varró István, majd egy sor fiatal is, mint például a majdani jeles szociáldemokrata újságíró, Horváth Zoltán. Sajnos, ezek az informális eszmecserek, amelyeknek jelentőségét nem lehet eléggé hangsúlyozni, utólag már nem könnyen rekonstruálhatók. Horváth Zoltán, e kör egyik, akkor még nagyon fiatal tagja szerencsénkre önéletrajzában (Horváth 2007) erre a körre is jó néhányszor utal, s ezekből az utalásaiból viszonylag egységes (s plasztikus) kép rajzolódik ki. „1918 októberében már egyre fokozódó izgalomban éltünk mindannyian” – írta erről Horváth. „A sokféle társaság között, amelyben megfordultam, a Vágó Józsefék házában megforduló körhöz tartozónak éreztem magam, abban forogtam rendszeresen és igyekeztem, amennyire ez lehetséges

volt, kisebb-nagyobb szolgálatokat tenni, megbízásokat ellátni, amit elsősorban Szende vett igénybe.” Azok az események, amelyekre Horváth (2007) mint meghatározó élményeire hivatkozott, Vágó Mártának is élményei voltak: „Két nagy tömeggyűlés, illetve összefüggés emléke él bennem nagyon elevenen: 1918. november 16-a, a Népköztársaság kikiáltása és 1919. január 29-e, Ady temetése.” A temetésen, tudjuk, Márta is ott volt, könyvében erről szuggesztív képet adott. Az esemény jelentőségét azonban Horváth (2007) érzékelteti igazán: „[A] Károlyi-rendszer mellett tett hitet – bár gyászos hangulatban – az a legalább negyedmilliónyi ember, aki a Nemzeti Múzeum körül vonult fel Ady Endre temetésére. Minden rendezés nélkül, sem karhatalom, sem más rendfenntartó közeg nem jelent meg – el sem lehetett képzelni, hogy egy költő temetése január végén, fagyban és havazásban, szélviharban ilyen tömegeket visz ki az utcára.” „A Károlyi-rendszer, a hőskorabeli Nyugat, a társadalomtudományi társaság – az egész haladó magyar értelmiség vonult fel itt utoljára, hogy tüntessen és hitet tegyen tulajdonképpeni életre hívója és mindvégig hűségben megmaradt profétája, Ady Endre emléke mellett.” Az esemény szuggesztíója alatt lett Ady Vágó Márta kedves költőjévé – erről utóbb József Attilával is beszélgetett. S bizonyos, az Ady-életmű ettől kezdve a fiatal lány egyik fontos esztétikai és világnézeti vonatkoztatási pontjaként adható meg.

Az őszirózsás forradalom kitörése és győzelme, persze, mindjárt az elején jelentős változást hozott e kör, s személy szerint Vágó József életében is. „Szende Pál miniszter lett, Kunfi szintén, Rónai Zoltán államtitkár, s maga Vágó József, akinek házába tovább is sűrűn jártam, a központok felszámolásának kormánybiztosa.” A Vágó-család integratív szerepét mutatja, hogy Horváth Zoltán (2007) két fontos eseményről is úgy számolhatott be, mint amelyek Vágóék körül zajlott le. Jellemző például, hogy 1919. március 15-én Horváth Vágóéknál folytatott hosszabb eszmecsere mentoraival, Szende Pállal, „amikor a nemzeti ünnepről jövet (a Vígszínházban beszélt Szende a Liliom előadása előtt) Vágóéknál” összetalálkozott vele. (A diskurzus természetesen ekkor is a politikai esélyek latolgatását jelentette.) S még jellemzőbb – s egyben fontosabb –, hogy a baráti körnek a Tanácsköztársaság kikiáltására adott reakciója is egy ilyen, Vágóékkal kapcsolatos összefüggésről ismerhető meg. „1919. március 30-án, vasárnap szokás szerint kirándulni mentünk a budai hegyekbe” – írta erről később Horváth (2007). „Vágó József családja, Szende Pál, Kunfi Zsigmond és Rónai Zoltán felesége volt velünk, akik arra számítottunk, hogy Kunfi és Rónai is majd később utánunk jönnek, ami meg is történt. Az én társaságom hangulata majdnem olyan levert volt, mint az otthoni. Vágó elmesélte, hogy felajánlottak neki valamilyen magasabb hivatalt [az] egyik népbiztosságon, de ő persze semmit sem vállalt, s azonnal lemondott addigi kormánybiztosságáról is. Szende nagyon keserűen és pesszimistán nyilatkozott. Véleménye az volt, hogy a párizsi négyek tanácsa semmi esetre sem fogja eltűrni a kommunista rendszert Európa szívében, s hogy ez azzal a következménnyel jár majd, hogy a területi kérdésekben minden eddig elképzelhető, kedvező fordulat végképp lehetetlenné vált. Tőle hallottam – ezen a napon – először azt, hogy ellenforradalmi veszély fenyeget, mert a magyar reakciók felhasználják majd az alkalmat uralmuk visszaszerzésére.” Ebéd után megérkezett Kunfi és Rónai is, utóbbi „[n]agyon okosan, higgadtan beszélt”, Kunfi viszont nagyon rossz állapotban volt. „A máskor oly derűs ember teljesen

összetört volt, s egyre azt hangoztatta, hogy az elkerülhetetlenül bekövetkező katasztrófáért egyedül őt terheli a felelősség.”

Jellemző az is, hogy amikor 1919 május elején (Horváth szerint 3-án) Szende (Jászival, Bíró Lajossal s még néhány elvbarátjukkal) hajón Bécsbe emigrált, a „késő délutáni órákban” Horváth Vágó Józseffel együtt kísérte ki Szendét a hajóállomásra. S bármily paradox is, tény, hogy – mint Horváth (2007) írja – Vágóék körében ekkoriban a „diktatúra” bukását „kívánták és remélték”. Az ellenforradalom győzelme azonban a dolog természete szerint csak növelte a bajokat, s Vágóékat is közvetlenül sújtotta. Hogy mi történt, azt megint Horváth emlékezése idézi föl: „1919. november 15-én mintegy 200 baloldali érzelmeiről ismert személyt vettek túszként őrizetbe. Közöttük volt Vágó József is, akivel, s akinek családjával ezekben a nehéz napokban még szorosabb lett barátságom.” „Nagyon nehezen sikerült annyit megtudni, hogy Vágót vasra verve, Varró Istvánnal együtt kísérték be a budai Pálffy-laktanyába. Azonnal megkíséreltük kiszabadítani. Móricz Zsigmond öccse, [...] Móricz Miklós és felesége, továbbá Székely Imre dr. ügyvéd és én láttunk neki az akciónak. Én mentem fel a Pester Lloyd szerkesztőségébe Vészi Józsefhez (mert Vágó akkor már egy hónapja ennél a lapnál dolgozott, mint rovatvezető közgazdász), de Vészi mereven elzárkózott minden intervenció elől. »Nem kellett volna elmenni kormánybiztosnak« – mondta, s egyébként sem ér rá, mert az esti lapot kell megcsinálnia.” (A dolog pikantériája, hogy annak idején, 1902-ben még Vészi volt Vágó József házassági tanúja!) A túszzabadítást végül Móricz Miklósnak sikerült kieszközölnie, aki a főügyésztől ígéretet kapott rá, hogy Vágót s „a többi »ártatlan« túszt” másnap kiengedik. A hírt a családnak, Móricz Miklós kérésére, az ifjú Horváth (2007) vitte meg: „November 16-a volt. Röviddel azután, hogy meghoztam a hírt, valóban nyílt az ajtó és belépett Vágó. Megviselten, piszkosan, rettentő izgagtottan ért haza.”

Horthy Miklós, fehér lovon, tengerésztszti egyenruhában, aznap vonult be Budapestre. Vágó Márta emlékezete is az eseményeknek ezt a véletlenszerű összekapcsolódást őrizte meg apja lefogása, illetve kiszabadulása kapcsán.

5

Ezekben a – nyugodtan mondhatjuk: sorsfordító – időkben Vágó Márta személyes sorsa is (egyik) fordulatához érkezett el. Emlékezéséből tudjuk, hogy átment egy úgynevezett katolikus perióduson – sajnos, ennek részleteiről nincs adatunk. Valószínűleg a zsidó tradíció „újszövetségi” felülírása, kiegészülése történhetett meg. Maga a fordulat, ha a család szabadkőműves s radikális atmoszférájára gondolunk, önmagában is figyelemre méltó mozzanat. „Válság” és orientációkeresés ez egyszerre, s a spirituális szempontok fölerősödése. Az igazi fordulatot azonban az jelentette, hogy 1919 júniusában – tehát még a „kommün” idején – formálisan is „kitért”, vallást váltott. Egyik anyakönyvi kivonatának utólagos, de hivatalos bejegyzése szerint unitárius lett: „A gyermek a budapesti unitárius egyházközség lelkészi hivatala által 1919. június 4-én 197/1919. sz. a. kiállított kivonat szerint 1919. június 4-én az unitárius vallásra tért át.” (PIM kéziratár, V. 5107/2) Márta ekkor 16 éves volt, s kiskorú. Mi történhetett, ami e döntéshozatalt vezetett? Egyáltalán: hogyan lehetséges, hogy ő igen, szülei viszont nem keresztkedtek

ki? Adatunk, sajnos, e kérdések megválaszolására nincs. Annyi csak a bizonyos, hogy az unitárius hit a történeti szociológiai kutatások szerint a zsidó vallásváltók egyik jellegzetes kitérési iránya volt; ennyiben tehát egy nagyobb – s nyilván szülei által is elfogadott – trendbe illeszkedett bele. Nem lehetetlen azonban, hogy mindezen összefüggéseken túl a készülődő, Vágóék körében már fölmert ellenforradalom várható negatív következményeinek semlegesítése is szerepet kapott a döntés meghozatalában.

A család mindenesetre az új rendszerben viszonylag hamar rendezte sorait. Vágó József új állása, a Pester Lloyd rovatvezetői posztja jelentős gazdasági befolyási potenciállal bírt, s biztosította a család életnívójának fönntartását (Szabolcsi 1992: 29-30.). A régi kapcsolatok is nagyrészt megmaradtak. Ez utóbbiak meglétének (s egyben a közviszonyok normalizálódásának) bizonyítéka, hogy 1920 húsvétját Bécsben töltötték – természetesen a régi, de immár emigrációban élő barátok közt. Ekkor például, konkrétan tudjuk, Kunfival is találkoztak, de megismerkedtek Gábor Andornak a maga idejében nevezetes s igen hatásos Horthy-csúfoló rigmusaival is. (Utóbbiak hatása alól Márta sem vonhatta ki magát.) A bécsi kiruccanás, a személyes megfontolásokon, szórakozási igényen túl, az új rezsim radikális ellenzőinek informális érintkezés-fölvétele is volt – a régi kapcsolatok reaktiválása. Márta, tudjuk, ekkor már maga is az ellenforradalmi kurzus érzelmi elutasítója volt. (Mint emlékezésében elbeszélte [257-259.], gyerekes módon még egy, a gyűlölt Horthy elleni merénylet terve is megfordult fejében. Persze, talán mondani sem kell, e tervéről azonnal lebeszéltek.) S bár ekkor csak 17 éves volt még, a férjhez menetel ötlete is megkísérettette: menyasszony lett, vőlegénye egy, baráti körben csak Jules néven emlegetett fiatal orvos volt. Ez a házasság azonban végül nem jött össze. 1920 nyarán, egy Shuls-i hegyi nyaralás emlékét őrző képeslapon erről így írt „Madame Itóka Bölöni”, azaz Bölöni György feleségének címezve Párizsba: „Drága Itókám és Gyurka, sokat gondolok Rátok. Esküvőm elhalasztódott és most szüleimmel nyaralok itt. Remélem jól vagytok, Amerika jól viselkedik! Szeretettel, hálával ölel Benneteket Márti” (PIM kéziratár, V. 4132/363). Érdekes, hogy a lapon Vágó József rövid üdvözlő formulája is olvasható („Kézcsók és üdvölet Jóska / Vágó”), de Vilma asszonyé – Márta anyjáié – nem. Talán már ez az apróság is apa és lánya kapcsolatának családon belüli szorosságára és fontosságára utal.

Összefügghet a házasságkötés elmaradásával is, hogy az 1920/21. tanévben Márta folytatta a háború alatt abbamaradt gimnáziumi tanulmányait – de csak mint magántanuló. (Ekkor a VI. osztályt végezte el.) Szimptomatikus azonban, hogy tanulmányait most sem vitte végig, a VI. osztály után nem tanult tovább. Itt, tanulmányai folytatásának ebben a fragmentáltságában már mindenképpen valami törésre kell gyanakodnunk. (Mint úrilány persze nem is volt rákényszerítve, hogy föltétlenül „papírt” szerezzen, hogy úgynevezett igazolt tudásra tegyen szert. A rá váró feleségi státusz ezt nem kívánta meg tőle.) Sajnos, a húszas évek története Vágó Márta életrajzát tekintve meglehetősen homályos, tele ismeretlen, a rendelkezésünkre álló forrásokból nem rekonstruálható részlettel. Csak pusztá föltételezés, hogy ezeket az éveket az általános közviszonyok (Vágóék számára sem kedvező) alakulása, anyja betegségének fölszínre kerülése és (időleges) súlyosbodása, valamint annak a körjük szerveződő új baráti társaságnak az összeállása határozta meg, amely a réginek a körülményektől alakított új variációja volt, s lényegében már megegyezett azzal, amelybe 1928/29-ben József

Attila is bekerült. Maga Márta a „jómódú” lány szokásos életét élhette, azét a lányét, akinek életéhez hozzátartozik a változó intenzitású, ám folyamatos kulturális tájékozódás. Mindenekelőtt az irodalom (például Ady és a Nyugat), valamint a művészetek figyelemmel kísérése, a könyvek és a tudás kultusza. Rejtve, s utólag már teljességgel megragadhatatlanul, jelen volt a fiatal nő világnézeti orientáció-keresése is, amely vers- és naplóirásban is manifestálódott. (Ezek a próbálkozásai, sajnos, nem maradtak ránk, elkallódtak, megsemmisültek. Szabolcsi Miklós és Tverdota György azonban egyaránt úgy véli, hogy ezek a naplók a József Attila-könyv megírásakor is kéznél voltak, s a szerző épített rájuk.) Mindenképpen szimptomatikusan azonban, hogy a fényképeiről megismerhetően csinos és vonzó, s anyagiakban sem szűkölködő lány, túljutva a köreikben „szokásos” férjhez menési koron sem ment férjhez. (1925-ben már 22 éves volt, s ő, aki már 17 évesen majdnem férjhez ment, még mindig szüleivel egy háztartásban, „gyerekként” élt.)

Nem dönthető el, hogy a közviszonyok, az úgynevezett konszolidáció előrehaladása-e, avagy a személyes helykeresés esetlegesebb logikája, esetleg e kettő együtt alakította úgy sorsát, hogy 1925-től hosszabb ideig külföldön tartózkodott. 1925/26-ban (közelebről egyelőre meg nem határozható időkeretek közt) Párizsban élt, a nyugati világ egyik centrumában. Mi volt a célja és rendeltetése e kint tartózkodásnak, nem tudjuk. Az elszórt adatokból csak annyi a bizonyos, barátjánéval, Keller Ágotával, „Góttival”, a majdnem Kecskeméti Györgynéval volt együtt, akit afféle numerus clausus-emigránsnak tekinthetünk, s egyebek közt Korda Sándor öccsével, a festőművész Korda Vincével (1897–1979) is ekkor kötött barátságot. Ennek a barátságnak a dokumentuma a Mártáról 1926-ban festett Korda-festmény, amelyet Márta haláláig megőrzött, s ma a Petőfi Irodalmi Múzeumban van. Jellemző a bensőséges, s Párizst túlélő ismeretségre, hogy – bármily meglepő is ma már – az első József Attila-levél, amely Márta birtokába jutott, s amelynek még nem ő volt a címzettje, Korda Vince és a költő egyik közös levele volt. Márta a címzettől, Komor Andrásztól kapta – mint Vincére emlékeztető emléket. Hogy ekkor Párizsban részt vett-e valamilyen – intézményes – oktatásban, arra nincs adat. (Barátjáné, Góti egyetemi tanulmányokat folytatott, rendszeres egyetemi képzésben azonban – érettségi híján – Márta nem vehetett részt.) Egy időközeli, 1928. november 1-i levele (JAlev 320.) szerint ez az időszak önmaga keresésével telt: „Egészen a legutóbbi évig (múlt nyár Heidelbergben) egyebet nem csináltam, mint hogy végigpróbáltam minden módját, útját, oldalát annak, hogy irracionális, intuitív, romantikus módon nyerjek magyarázatokat, értelmet, megnyugvást, biztonságot, hitet, életformát. Aztán megcsömöröltem.” Valószínű tehát, hogy csak általános, mondhatnánk „civilizációs” szoktatás volt ez számára: egy világváros gazdag és sokrétű életének megismerése. 1927 nyarán, Heidelbergben, ahová szintén barátjánéval, Góttival ment, mindenesetre már tanulni (is) akart. Bár érettségije változatlanul nem volt, s így „hivatalosan” egyetemi hallgató sem lehetett, a nyári szemesztert valamilyen formában mégis a heidelbergi egyetemen töltötte. Közgazdasági „kurzusokat” hallgatott (a családi meghatározottság itt jól tetten érhető), de a szociológus – s a család barátjának számító – Mannheim Károly (1893–1947) és a filozófus Karl Jaspers (1883–1969) előadásait is hallgatta. Tudjuk, ekkor már ismerte Emil Lederert (1882–1939), a heidelbergi egyetem közgazdász professzorát is, aki – magától

Mártától tudható – szerelmes is volt beléje. (Elképzelhető, hogy ez a vonzalom tette lehetővé, hogy Márta, a szerelmes Lederer protekciója révén, részt vehessen a nyári szemeszter programjában.)

A heidelbergi, viszonylag rövid életszakasz mindenesetre jelentős intellektuális gyarapodást eredményezett – s egyáltalán nem lényegtelen következményként fölébresztette az érettségi megszerzésének igényét is. (Ahhoz, hogy „rendes” egyetemi hallgató lehessen, szükséges föltétel volt az érettségi.)

A gimnáziumi tanulmányok befejezése és a hiányzó érettségi megszerzése gyorsított ütemben zajlott le, s kb. háromnegyed évre sűrűsödött össze. A fölkészülés 1927 őszén kezdődött, az utolsó vizsgák pedig 1928. június elején zajlottak le. Mártának a VII. és VIII. osztály anyagát és a tanulmányait lezáró érettségi vizsga anyagát kellett átvennie. Magántanuló volt, az iskola tehát a fölkészítést nem, csak a vizsgáztatást végezte. A család azonban, a módszeres tanulást megkönnyítendő, magántanárt fogadott melléje: Erdős Lajost (Szabolcsi 1992: 44.). Erdős (1879–1942) matematika-fizika szakos tanár volt, a Középiskolai Matematikai Lapok rendszeres munkatársa, s emellett filozófiában is jártas, közéleti kérdésekről is cikkező tollforgató, aki politikailag Vágóék köréhez tartozott. (Érdi Lajos néven a Huszadik Század utódának, a Századunknak is dolgozott.) Kitűnő tanár, tehetséges ember volt, fia, az akkor még gyerek Erdős Pál a 20. századi matematika történetének egyik legnagyobb, szó szerint legendás alakja lett. Hogy mekkora anyagot kellett átvenniük, Márta „fejébe verniük”, arra jól következtethetünk a Veres Pálné Leánygimnáziumban rendszeresített VII. és VIII. osztályos tankönyvek listájából. A VII. osztályban a következő könyvekből kellett készülni: „Pintér: *Magyar irodalomtörténet.* – Wirth: *Szemelvények Vergilius Aeneiséből.* – Köpessy: *Marc. Tull. Cic. In Cator.* – Hittrich: *Római régiségek.* – Pirchala—Esztergomi: *Nagy latin nyelvtan.* – Miklós—Kaiblinger: *Német nyelvkönyv III.* – Takács: *Egyetemes történet III.* – Walter—Kaufmann: *Geometria.* – Lutter: *Logarithmus táblák.* – Hankó: *Chemia és ásványtan a tanítóképzők számára.* – Gerlóczy—Fodor: *Egészségtan.* – Szíjártó: *Kísérleti fizika.* – Kogutovicz: *Atlasz a világtörténelem tanításához*” (Ért 1927/28: 23–24.). A VIII. osztályos tankönyvek listája pedig ez: „Pintér: *Magyar irodalomtörténet.* – Wirth: *Szemelvények Horatiusból.* – Pirchala—Esztergomi: *Nagy latin nyelvtan.* – Hittrich: *Római régiségek.* – Miklós—Kaiblinger: *Német nyelvkönyv III.* – Lux—Theisz: *Német nyelvtan.* – Birkás: *Francia nyelvkönyv III.* – Takács: *A magyar nemzet története.* – Geszti: *Földrajzi világnép.* – Walter—Kaufmann: *Geometria.* – Lutter: *Logarithmus táblák.* – Szíjártó: *Kísérleti fizika.* – Kornis: *A pszichológia és logika elemei.* – Cholnoky: *Földrajz, iskolai atlasz*” (Ért 1927/28: 24.). A két lista összevetése mutatja, meglehetősen sok könyv mindkét osztályban használatos volt, azaz a megtanulandó anyag terjedelme nem volt olyan nagy, mint elsőre látszik. Ám így is elég nagy volt ahhoz, hogy sűrítve átvenni elég nagy munka lehetett. Erdős egyedül nem is győzte a fölkészítést, 1928 tavaszán ezért egy „tanár asszony” személyében segítséget is igénybe vett (Szabolcsi 1992: 44.). Erdős otthon, azaz Vágóéknál készítette föl tanítványát, a névről nem ismert „tanár asszonyhoz” azonban Mártának kellett eljárnia.

A Veres Pálné Leánygimnáziumnak 1927/28-ban 30 magántanulója volt, két évet egyszerre azonban csak Vágó Márta végzett. Eredményei így alakultak: VII.-ben:

Hittan 1, magyar nyelv 1, német nyelv 1, latin nyelv 2, francia nyelv 1, történelem 2, mennyiségtan 2, vegytan 1, fizika 2, egészségtan 1. A VIII.-ban: hittan 1, magyar nyelv 1, német nyelv 1, latin nyelv 2, francia nyelv 1, történelem 2, földrajz 2, mennyiségtan 1, fizika 1, egészségtan 1 (Ért 1927/28: 40.). Az érettségi vizsgákra két részben került sor. Az írásbeli vizsgák „a magyar és latin nyelvből, a mennyiségtanból és a német nyelvből [1928.] május hó 21., 22., 23. és 24-én” voltak. A szóbeli vizsgák „dr. Madzsar Imre c. tank. kir. főigazgató elnöklete alatt június hó 4., 5., 6. és 8-án”. A vizsgáztatás két csoportban zajlott, Márta a B csoportba került, ahol a vizsgán „megjelent 17 rendes és 1 magántanuló. Sikeres vizsgálatot tett 18, azaz 100%”. A csoport 18 tagjából hatan lettek jelesek, köztük Vágó Márta is (Ért 1927/28: 41.).

Érettségi bizonyítványának kelte: 1928. június 8. (PIM V. 5107/3). A bizonyítványt a bizottság elnöke és az iskola igazgatója mellett a vizsgáztató tanárok is aláírták. Innen tudjuk, hogy kiknél vizsgázott. Az aláírók sorrendben ezek: dr. Boros Gyula (magyar nyelv), Szőke Ilona (latin nyelv), Rieglerné Gerecze Margit (német nyelv), Popperné László Lucia (történelem), Gesztiné Wolkenberg Ilona (mennyiségtan) és Lázárné Báder Irén (fizika). A lényeg azonban az volt, hogy a bizonyítvány kimondta, hogy „a szabályszerű követelményeknek jelesen megfelelően, őt a tudományegyetemeknek és főiskoláknak nők részére engedélyezett tanulmányaira érettnak nyilvánítjuk” (PIM V. 5107/3).

Az akadály ezzel az intézményes felsőfokú tanulmányok elől elhárult.

6

A József Attilával kialakuló nagy szerelem ennek az érettségire fölkészítő periódusnak a fejleménye volt. Részletei, Márta könyve és a levelek alapján, ma már ismertek – vagy legalábbis mindenki annak véli. Két alapkérdés azonban így is óhatatlanul fölmerül. Az egyik: hogyan jöhetett létre ez a szerelem a két fiatal között, hiszen társadalomtörténeti szempontból a két pozíció meglehetősen távol esett egymástól? A másik: s ha már létrejött, mi akadályozta meg, hogy ez a mindkét részről tagadhatatlanul nagy és mély érzelmeket eredményező kapcsolat nem teljedhetett be, a házasság nem köttethetett meg? Az első kérdést, érdekes mód, nem szokták föltenni, a szerelmet magától értetődőnek, evidensnek veszik, a második kérdésre pedig a semmit mondásig elmosódó, vulgárisan pszichologizáló válaszokat kapunk. Ez a két értelmezői magatartás lényegileg összefügg, s a történeti kérdések leegyszerűsítő egyénlélektani válaszkísérleteinek csődjét mutatja. Valójában, úgy vélem, mindkét kérdés csak szociokulturális történésként értelmezhető helyesen, azaz mint egy sajátos – történetileg föltételezett – habitualizációs folyamat megértése.

Az egész problémakör kulcsa a Vágó-család (s a velük rendszeresen érintkezők) úgynevezett „mindennapi tapasztalataiban”, a számukra történetileg adott élet megélésének *habitualizálódásában* keresendő.

A mindennapi életben fölhalmozódó közös tudás „szociológiáját” Schütz, Berger és Luckmann munkái alapján egyik újabb tanulmányában S. Varga Pál (2011) tömören s jól összefoglalta. Az alapsémát, amely a habitualizáció fázisait leírja és modellezi, érdemes is idéznünk: „Kiválogatódnak azok a tapasztalatok, amelyek egy társadalom-

ban ismétlődően fellépnek és lényegeseznek mutatkoznak. Ezek a tapasztalatok elveszítik az egyes felléptükkor mutatkozó egyediségeiket és személyes vonatkozásait (tipizálódás, anonimá válás), ezzel interszjektív – a szereplők tudatában: objektív – érvényességre tesznek szert. E közös tapasztalatok könnyen, receptszerűen felhasználható szimbolikus formát öltenek (szimbolizáció): miután így modellszerű állandóságot nyertek és széles körben habitualizálódtak, bekerülnek a társadalmi gyakorlat rutinjába (szedimentáció), létrejönnek általános elérhetőségük csatornáit és használatuk szabályai (intézményesülés), végül egységes mintázatba integrálódnak, amelyek értelmét az egyén belátja, így előíró funkcióját is elfogadja (legitimáció)” (S. Varga 2011: 58.). Ahhoz, hogy ez a „közös”, azaz habitualizálódott tudás működhessen, irányíthassa az életet, „alapvetően három kritériumnak kell benne érvényesülnie: a realitás, a totalitás és a koherencia feltételeinek” (S. Varga 2011: 59.). E három feltétel közül szempontunkból, mint majd látni fogjuk, kettő, a realitás és a totalitás elve lesz fontos. (1) „A realitás elvének érvényesülését nem az objektív (vagy inkább: a tudományosan megállapított) valósághoz való hozzá mérés, hanem a közös, releváns tapasztalatokkal való folyamatos szembesítés biztosítja.” (2) „A totalitás posztulátuma azt jelenti, hogy nem léphet fel olyan releváns közösségi tapasztalat, mely részt hasítana az értelmesség mindent lefedő szövetén; a szimbolikus értelemvilágban rendszerkénszer érvényesül, s így egyetlen deviáns tapasztalat az egész megbomlásával s a káosz eluralkodásával fenyegethet” (S. Varga 2011: 59.).

A mindennapi közös tudás termelődésének megértése kulcsot ad a mi kezünkbe is.

7

De ismételjük meg a kérdést: Mi tette tehát lehetővé Vágó Márta és József Attila szerelmét? Mi volt az a szociokulturális erőter, ami a két ember közötti vonalmat kibontakozni engedte?

A Vágó-családban és szűkebb baráti körében a habitualizálódott társadalmi tapasztalatoknak egy olyan rendszere állt össze, amelyben a „jómódú lány” és a több mint bizonytalan egzisztenciájú, „ágról szakadt” költő szerelme, minden akadályozó momentum ellenére, létrejöhett, s a kétségtelenül meglévő társadalmi távolság automatikusan nem zárta el az érzelmi egymásra találás lehetőségét. Ennek a finom összefüggésekben gazdag, bonyolult rendszernek három eleme külön-külön is szemügyre veendő.

Az első: a lenről jötség teljes elfogadottsága, „normális” életútként való fölfogása. S fontos, hogy ez az attitűd nem valamely „ideológiából” leszármaztatott absztrakt elv eredménye volt, hanem habitualizálódott, azaz minden napi „közös” tapasztalat. Maga a családfő, Vágó József is első generációs értelmiségi volt, olyan ember, aki a „gettóból kinőve” egy magas állású orvos lányát vehette feleségül. Azaz, Schermann Vilma és Vágó József társadalmi státuszának „induló” különbsége már leképezte a társadalmi aszimmetriára rácafoló magatartásnak a szerkezetét. De tudjuk, az anyai nagyapa, Schermann Adolf maga is „elsőgenerációs” volt, aki önerőből emelkedett magas állásába, s lett egy sokat nélkülöző „szegény zsidó”-ból Budapest tisztí főorvosa. Sőt, tovább mehetünk: magának az egész század eleji magyar zsidóságnak volt az alaplélménye az

egy generáción belüli mobilitásnak, mint reális életlehetőségnek a megtapasztalása. A „szelfmédmen”-pozíció előfordulása meglehetősen általános volt. S ennek a föl-emelkedési útnak a családban, tudjuk, már-már kultusza volt. Az a mód, ahogy Márta egyik 1928 őszi levelében anyai nagyapja felemelkedéséről írt (JÁlev 235.), jól példázta ezt az ethoszt. S Márta emlékezéséből azt is tudjuk, maga Vágó József is természetesen vette, hogy egy „szegény fiú” karrierjét támogassa. Ahogy lányának mondta (s az emlékezésében meg is rögzítette): „Apám aztán mások előtt mondta nekem – közben a többiek felé fordulva –, hogy Attila nem az első szegény fiú, akinek a hóna alá nyúlna. *Föülletti egy lóra, azután tőle függ már, hogy tud-e rajta lovagolni...*” (131).

A második: az intellektuális és művészi teljesítmény föltétlen tisztelete. Ezt a Vágó-család (s baráti körének) egész légköre mutatja. S ez a másodikként megjelölt attitűdelem, részben összefüggött az előbbitel: a mobilitás igénye föltételezi az egyéni teljesítmény megbecsülését. Részben, mint a fejlemények mutatják, szinte bele volt már kódolva az életpitelbe: az intellektuális és művészi teljesítmény materializálódott eredménye, a mű egyszerre „*munkaeszköz*” és *élvezet* volt számukra. Már a baráti kör rekrutációját is nem kis mértékben ez a szempont alakította. A Vágóéknál megforduló fiatalok (Illyés, József Attila, Komor András, a Kecskeméti-fiúk stb.) többsége például jól érzékelhetően e csoportképző elv szerint került be a körbe. De a család könyvekre, festményekre, szép bútorokra stb. fordított figyelme is itt említendő. Azt kell mondanunk, ez a habitus-elem megint a diszkriminált zsidóság széles körben általános reakciója volt, s egyebek közt az iskoláztatási stratégiában, vagy a praktikus nem is hasznosítható túlképzésben szociológiailag is megfogható. (Karády Viktor történeti szociológiai kutatásai statisztikailag is kimutatták például a túlképzésnek ezt a doktori cím megszerzésében is megmutatkozó igyekezetét.) Márta formális és informális képzésben való részvétele (például párizsi, heidelbergi, londoni tanulmányai) maga is e jelenségkör része volt. József Attila pedig, mint éles eszű fiatalember s tagadhatatlanul tehetséges költő beleillett ebbe az elvárási horizontba.

A harmadik elem: a diszkriminatív elemekkel terhes társadalmi-politikai berendezkedés „ösztonszerű” opponálása, amely automatikusan szövetségest ismert föl mindenkiben, aki szemben állott a „kurzussal”. Ez a széles értelemben vett ellenzéki beállítódás közvetlen következménye volt a zsidóságot ért diszkriminációknak, az el nem fogadottságnak, de a zsidóságon túlmutató, általános érvénye is volt, kifejezte az ország gazdasági, társadalmi és mentális modernizációjának szükségességét. Jellemző e téren, hogy Vágó József az 1919 utáni, teljesen megváltozott körülmények között is változtatlanul ápolta szabadkőműves kapcsolatait. A harmincas évekből fennmaradt egy titkosrendőri jelentés a Martinovics páholy 1919 utáni működéséről (MOL P 1134. 1 t. No. 16. 1. cs., közreadta: Berényi Zuzsa Ágnes. <http://www.nagyoriens.hu/node/11>). Ebben olvashatjuk: „A páholynek 1920-ban történt feloszlásakor a tagok létszáma 78 fő volt. E tagok között megtaláljuk mindazokat a személyeket, akik a Károlyi-forradalom, majd a bolsevizmus alatt jelentős szerepet játszottak: szellemi vezérek voltak. [...] Ezek a személyek jórésztben – az emigrációban élők és az időközben elhunytak kivételével – ma is tényleges szabadkőművesek és illegálisban ugyan, de mégis életben tartják a Martinovics páholyt. // Ennek a titokban működő páholynek vezére Nemes Emil

mérnök. // A szellemi vezér még ma is Jászi Oszkár, itthon pedig Dr. Vámbéry Rusztem ügyvéd. // A páholynek fedőszerve is van: a Huszadik Század folytatása, a »Századunk« társadalomtudományi folyóirat. Szerkesztői Dr. Vámbéry Rusztem és dr. Varró István. // A páholytagok összejöveteleiket a Lánchíd kávéházban és a Századunknak V. Újpesti rkp. 6. sz. alatti helyiségében szokták tartani.” Azok között, akik „ezeken az összejöveteleken, részben baráti körökben és társadalmi egyesületekben” aktív részt vállaltak, azaz aktuálisan is páholytagok voltak, a jelentés megemlíti Vágó József nevét is. Az egyenként jellemzettek közül két jellemzést érdemes itt is kiemelni s idézni. Az egyik a Vágó-család legközelebbi baráti köréhez tartozó Gönczi Jenő: „Dr. Gönczi Jenő volt min. titkár (VIII., Kisfaludy-u. 28/b) részt vett a Martinovics páholy alapításában. A Századunk könyvtára 3. számát: Demokrácia és alkotó mezőgazdasági politika, ő írta. Részt vett abban a szervezkedésben is, amely annak idején – 1929-ben – Magyar Fabiánus Társaság elnevezés alatt szabadkőműves tevékenységet leplező működést akart kifejteni.” A másik jellemzés magáról Vágó Józsefről szól: „Vágó (Weisz) József közgazdasági író (Érmellék-u. 6. [ez a harmincas évekbeli lakcíme már!]) alapításakor lett a Martinovics páholy tagja. A budapesti kereskedelmi és iparkamra titkára volt, jelenleg a Pester Lloyd közgazdasági rovatának vezetője. Magyar, német, francia és angol nyelven jelentek meg vámpolitikai és közgazdasági tanulmányai. A Pester Lloydban és bécsi lapokban hetenkint összefoglaló cikkekben ismerteti gazdasági életünket. Tevékeny része volt a Magyar Vámpolitikai Központ megteremtésében. A Századunknak is cikkírója, valamint ő írta a Cobden Könyvtár 19. számú kiadványát: (*Drágaság, infláció, kivétel*). A Magyar Kereskedelmi Csarnok Nagykereskedők Országos Szövetségének választmányi tagja. A magyar szabadkőműves mozgalmat anyagilag is támogatja.” (Uo.) Aki összeveti az e jelentésben foglalt neveket a Vágó Márta könyvében baráti körük tagjaiként emlegetettekkel, könnyen megállapíthatja, a két lista igen nagy mértékben egyezik. Vágóék baráti köre jelentős részben lefedte az informális Martinovics páholy aktív tagságát – Vámbéry Rusztemtől Gönczi Jenőn át Nemes Emilig.

Ebben a körben az önmagát (ideális) anarchistaként meghatározó József Attila értelemszerűen szövetségesnek számított. Az „új generáció” egyik ígéretként lehetett számon tartani.

A habitualizálódott – „közös” – társadalmi tapasztalatok között azonban ellenkező előjelűek is akadtak. Volt, legalább két tényező, amely a családtagként való befogadás ellen hatott, ami a fiatalok nyilvánvaló szerelme ellenére akadályozta a házasság megkötését.

Az egyik ilyen tényező kétségkívül Vágóék körének viszonylagos szubkulturális zárt-sága volt. A baráti-társasági kör, amely a család körül elhelyezkedett, igen nagy részben zsidókból állt, „goj” alig akadt közöttük. Ez természetesen nem az antiszemiták által emlegetett „faji összetartás” számlájára írható, nem is tekinthető szándékoltnak, ez a – viszonylagos – zártság a külső körülményekre adott, sok szempontból már-már szükségyszerű reakcióként érthető meg. A diszkrimináció közös tapasztalata, s az erősítő – azonos tapasztalatú, „hasonszórú” – közeg spontán keresése jelenik meg benne. De tagadhatatlan, hogy szociológiai realitásként kell vele számolni. Nem véletlen, hogy ez a „mi” és „ők” megkülönböztetésén alapuló tudat még Márta egyes megjegyzéseiben is föl-bukkant, például amikor szerelme „gojos felületességét” (JAlév 238., vö. még: 232.) tette

szóvá. Ugyanez az – egyébként kedvesen, önróniával előadott – megkülönböztetés figyelhető meg Varró István 1928 novemberi levelében is, amelyben egy kéziratot adott vissza József Attilának: „Tudod mit mondott olyan híreset az öreg Keszler bácsi egy izgalmas vigszínházi premier után? »Ein Goj hat bei mir cselekmény tu haben«. A mi zsidóink ezt úgy mondják: »Ein Goj hat bei uns gyakorlatias tu sein.« A hohmecolást ellátják Izráél szebblelki ifjai – nomina sunt odiosa.” (JAlev 336., vö. uo. 664.) S ez a distancia tagadhatatlanul „előítélet-szerű” vonásokat mutat, azaz bizonyos – előzetes – közös tapasztalatok képeződtek le benne. A családi-baráti körnek ez a zártsága mégis sem abszolútnak nem tekinthető, sem közvetlen, direkt akadálynak. Természete inkább a potencialitás körébe utalja, csak meghatározott összefüggések közt aktivizálódott, lépett föl „szűrőként”.

A másik mindennapi közös tapasztalatként habitualizálódott elem viszont annál komolyabban esett a latba. A „racionálisan” egzisztenciateremtő, „pénzkereső” életvitel elsődlegessége, mint elv, amely – ha szükséges – a személyiség érzelmi háztartásának tudatos önkorlátozását sem zárja ki, nagyon erős közös tapasztalat leképeződése és megszilárdulása volt. Ez, mint a széles körben diszkriminált zsidóság legfőbb eszköze az érvényesülésre, voltaképpen az egész közösség uralkodó tapasztalatának tekinthető – érvényessége alól csak egyes egyének vonhatták ki magukat. Maga az elv, persze, a dzsentrí („keresztény középosztályi”) felelőtlenség légkörében „zsidó” elvként (s gyakorlatként) tűnhetett föl, valójában szélesebb, mondhatnánk, „polgári” érvényessége volt. Az igyekvő és takarékoskodó („fölhalmozó”) korai polgári habitus, amelyet Max Weber a protestáns etikával összefüggésben tárgyalt, lényegében megegyezik a „zsidó” habitusnak ezzel a reguláló elvével.

Jellemző (s szempontunkból döntő fontosságú), hogy ez a „közös” tapasztalat Márta gondolkodásában is jelen volt, ő is közvetítette azt szerelme felé. 1928. július 23-i levelében például azon aggódott, hogy „fáradtság nekimenni és minden áron legyűrni minden nehézséget; hogy rendbe szedd a sátorfádat; órákért, ösztöndíjért, állásért emberek nyakára járni, kitartani és megfeszülni” stb. (JAlev 233.). Következő, július 29-i levelében ugyanez a probléma tér vissza, más hangszerelésben: „Általában a jó izróktól, kiknek önfeláldozási képességét oly kevésre becsülöd, még lehet tanulni egyet-mást, pl. azt is, amit úgy hívnak, hogy »sich durchbeissen«. Önérzettel átharapni magát az embernek az összes bajokon, és nem hosszasan és éretlenül hochmecolni a heroizmusról és hasonlóról, hanem – meg-csi-nál-ni valamit, akármit is, de végigcsinálni” (JAlev 234.). S hogy ez az elv személyesen is érintette, mutatja: nagyapja esetét hozta föl követendő példaként: „Tudom, nagyon-nagyon nehéz Neked, de kölyköcském, nem Te vagy az első és sajnos nem is az utolsó. A nagyapám, aki zsidó létére Pest tiszti főorvosa lett (anya apja), és keresztülvitte a külvárosok csatornáztatását, a kötelező oltások és hasonlókát, talán még sokkal keservesebben küzdötte fel magát, mint Te. Nagykorörsről került fel Bécsbe, minden áron orvos akart lenni, rongyos volt és koplalt, végül valami ronda, elkényeztetett két kis fiú mellett instruktorkodott, akiket sétálni is kellett vinnie [...]. Amellett persze csak éhbért fizettek, rengeteg idejét igénybe vették, éjjel tanult egy szál gyertyánál, és reggelre megfagyott a mosdóvíze. Nagyon szerette a nőket [...], de diák korában rájuk se nézett, elkeseredve és dühödten tanult, mert elhatározta, hogy kivágja magát és keresztülharcolja magát mindenem” (JAlev 235.). Saját pályaválasztása fölötti kétségeire is így, e szellemben reagált: „És töröm magam, vajon fogom-e tudni ezt a munkát tény-

leg rendesen végezni. De nem látok semmiféle más, megfelelő dolgot, és belegázolok és az istenit neki, meg fogom egy év alatt csinálni, ha beledöglöm is, és jövő őszre állást is fogok magamnak szerezni és pénzt fogok keresni, és akkor végre föl fogok lélegezni és azt fogom csinálni az életemmel, amit akarok” (JAlev 236.). A „kiverelkedni az elismerést” motívuma még a századelőre vonatkozó nosztalgiaiban is fölbukkant (JAlev 241.). S a nyugat-európai viszonyokról is az jutott eszébe, hogy azok a szociológusok, akiket megismert, egy olyan „világban élnek, ahol el lehet érni valamit, előre lehet jutni, veredni, helyet szerezni, ahol kifejthetik tehetségüket, nem úgy, mint nálunk otthon, ahol egy tehetséges fiatalember folyton csak ellenséges falakba ütheti a fejét” (JAlev 252.). Eszménye természete azonban itt is világos, hiszen gondolatmenete folytatása így alakul: „Hány emberről mesélték, akik tegnap este saját autójukon robogtak a hotel elé, hogy tíz év előtt még stipendiumokból éltek, koplaltak, senkik, koldusok voltak (sokan vannak itt, akik nem tisztán tudományos pályán vannak, mellékesen bankárok is)” (JAlev 252.).

Ennek az életelvnek József Attila nem tudott, talán nem is nagyon akart megfelelni. Egész addigi élete, lelki és szociokulturális kondicionáltsága más jellegű volt. S ez, akárhogyan nézzük, már alapvető fontosságú diszkrepancia. Mert azt a magatartást, amelyet Márta csak mint eszményt működtetett (s maga sem tudott teljesíteni), a szubkultúra egésze napi gyakorlatként élte meg, s – mint Márta emlékezéséből szépen kiderül – voltaképpen ezt kérte számon a költőn is, pontosabban: ennek teljesítésére ítélte alkalmatlannak. Vágóék körében általános volt a vélekedés, hogy József Attila nem lesz „támasza” a lánynak, nem tudja betölteni ezt a szerepet.

8

Míndez, persze, azt mondhatnánk, „csak” a szerelem „szociológiája”, s ezen kívül is volt még valami, ami a két embert igazán összekapcsolta, s ami egyértelművé teszi, hogy közöttük valódi, mély érzelemről: szerelemről volt szó. Érzelmek természetével mindketten tisztában is voltak. Ezt a „vesztes” József Attila sem vonta kétségbe, utólag is legfőlőbb csak azt állította, hogy „osztálya” elragadta tőle a lányt. Két ember vonzalmának lélektani szempontú számbavétele azonban nem igazán a filológia dolga – ami irodalomtörténetileg releváns belőle, az az emlékező könyv révén már úgyis ismert. Az érzelmek és a szociologikum sajátos összjátékát azonban, amelyet Vágó Márta föltűnő éleslátással rögzített egyik levelében, érdemes itt is regisztrálnunk. Az 1928. november 16-i levél egyik passzusa a szerelem érzelmét, sőt metafizikai alapját is, ellehetetlenülésének logikáját is világosan írta: „Minden, minden érthetetlen és titkos, és ennek a megfejthetetlen titoknak a közepén be kell rendezkedni, törvényeket csinálni és engedelmessé válni. Tudom, *mi azért szeretjük egymást, mert még nem feledkeztünk meg arról, ami a törvényekbe láncolt világon kívül van*, és azért nem tudunk beleilleszkedni, megvetni valahol a lábunkat és dolgozni. De mindenki azt mondja, ezt kell, megfedkezni a titokzatos forrásról és sárról és élni, és nekem olyan embert kell találni, aki itt ezeken a korlátokon belül erő és biztonság, vár és hatalom” (JAlev 334.).

Ez a vallomás persze kétségkívül az önfeladás gesztusa, a saját igazi lényeg megtagadása, de – azt kell mondanunk – emberileg „érthető” lépés. Ára, súlyos ára csak hosszabb távon, a végső mérlegeléskor mutatkozik meg.

A történet József Attilát is érintő része ezt követően lezárult. Azzal, hogy Vágó Márta 1928 őszén újabb külföldi útra indult, az utak lényegében elváltak. De amíg az irodalomtörténet-írás voltaképpen csak arra figyelt (s azzal foglalkozott), hogy József Attilával mi történt, az elválást ő hogyan dolgozta föl érzelmileg, a szociokulturális viszonyok történetének kutatója számára a másik szál, a másik életút nyomon követése is releváns feladat.

Mindenekelőtt látni kell, a londoni tanulmányút Vágó Márta számára is legalább két vonatkozásban egyértelműen negatív fejlemény volt. Az egyik, a szerelem megszakadása, számára is alighanem akkora traumát jelentett, mint a költő számára. Ő azt az embert veszítette el, akivel leginkább komplementer személyiség volt, akivel számára az érzékek és az érzelmek összhangja a leginkább megvalósult. Ez az érzelmi törés, bár értelemszerűen nem járt együtt nála egzisztenciális töréssel, sőt lényegében annak elkerülése érdekében lett meghozva, egy életre szóló traumát okozott – s e trauma utóbb csak nőtt, ahogy a veszteség nagysága tudatosult benne. (Utóbb, a költő irodalmi jelentőségének általános elismerése az érzelmi veszteséget a szó legszorosabb értelmében egzisztenciális, azaz személyes léte lényegét megkérdőjelező veszteséggé fokozta.) A másik negatív vonatkozás kevésbé látszik drámainak, de egyértelműen kimutatható. Az emlékezésből is, még inkább az 1928-as levelekből félreérthetetlenül kiderül, hogy ez az újabb külföldi tanulmányút a szociális munkás szerepköréhez szükséges képésítés megszerzését célozta. Az a tény azonban, hogy ezt a képesítést valaki Londonban, igen jó intellektuális körülmények között szerezheti meg, bármennyire is előnyösnek látszik, nem takarhatja el a lényegét: *maga a szerep, amelynek betöltésére ez a stúdium fölkészített, teljességgel én-idegen szerep volt.* Márta ugyan egalitárius eszmények közt nevelkedett és szociális érzékenysége is fejlett volt, de a szociális munkás szerepe nem valóságos diszpozícióiból, belső késztetéseiből fakadt, hanem csak a családi eszményeket képezte le, meglehetősen életidegen módon. Márta alkata, fizikai és lelki teherbíró képessége inkongruens volt a szereppel. Ezt a levelek tanúsága szerint nemcsak József Attila, a rutinos gyakorló szegény látta világosan (JALEv 295.), de önáltatásait fölfüggesztő perceiben maga a lány is beismerte. Egyik levelében erről teljesen nyíltan beszélt (JALEv 286.). Ez a szereptévesztő, én-idegen stratégia, bármily paradoxul hangzik is, voltaképpen Vágóék önfélreértő „szociális érzékenységből” fakadt. S ez magyarázza, hogy Márta tanárai, például a kitűnő pedagógiai érzékű Erdős Lajos hiába mondták, hogy Mártának tudományos pályára kellene mennie – a „gyakorlatias” gazdasági és (elvontan altruista) „szociális” szempontok kombinálódása teljesen elhibázott döntésre készítette a családi tanácsot. Egy nagyon tehetséges, sok mindenre fogékony, *von haus aus* művelt fiatal nő egy realizálhatatlan életpálya vakvágányára sodródott.

A londoni év első hónapjairól a József Attilához írott levelek viszonylag jó és plasztikus képet rajzolnak ki. Látszik, hogy a magyar lány intellektuális szempontból gazdagító körülmények közzé került: történeti, közgazdasági és filozófiai olvasmányai kitűnő képzésre vallanak. Az úgynevezett settlementnek, mint a nagyvárosi ipari munkásság életkörülményeivel a helyszínen megismertető intézménynek a megtapas-

talása azonban számára már túl sok volt. Olyan viszonyokkal találkozott itt, amelyek a munkásoknak ugyan mindennapi és megváltoztathatatlan tapasztalata volt, de amelyek a „jómódú” magyar lányt, akinek életnívója összehasonlíthatatlanul magasabban állott, emberi lehetőségei pedig össze sem voltak hasonlíthatók a munkásokéival – azonnal sokkolták. Sőt, mint kiderült, mindez teljeséggel elviselhetetlen lett számára (vö. JÁlev 286., 289., 291., 293. stb.). Valószínűleg a rá váró stúdiumok gyorsított ütemű, egy évre összesűrített elvégzése sem volt megvalósítható. Így hamar az a pótterv lépett életbe, amely eleve számolt egy esetleges berlini egyetemi folytatással, s beleillett Márta addigi külföldjáró gyakorlatába is. Így az 1929/30-as tanévet már Németországban, Berlinben töltötte. Hogy ott pontosan mit tanult, nem tudjuk, a berlini egyetemi képzésben való részvétele célja sem ismert. Választásában, tudniillik a külföldön maradásban valószínűleg az is szerepet kapott, amire már Benedek Marcell 1928-as naplóbejegyzése is finoman utal: Márta és anyja viszonya nem volt felhőtlen. Vágóné, „Vilma csúnya, okos kis asszony. Egyetlen leányuk, Márti, sokat van külföldön: azt hiszem, nem fér meg az anyjával” (Benedek 1955: 199.). S a külföldön maradás, nem mellékesen, elzárta a József Attila-szerelem esetleges föllángolásának veszélyes lehetőségét is. Hogy a weimari Németország utolsó éveit élményekben és tapasztalatokban mit jelentettek az ott tanuló Márta számára, források híján csak sejtteni lehet. S egyelőre az is inkább csak sejtendő, hogy ez a több éves német periódus voltaképpen, legalább részben, a család ottani barátai körében zajlott. Mannheim és felesége, Láng Juliska, Emil Lederer, Halasi Béla s mások a Heidelberg és Berlin közötti térben bizonyosan jelen voltak számára. Egyáltalán: a kelet-európai gyökerű, de Németországban élő s dolgozó „internacionális” zsidó értelmiség (az echte németek között) természetes közegként kínálkozott számára. Erre az összefüggésre vall legalábbis, hogy a számára adódó férj is e körből került ki. Dr. Mark Mitnitzky (1908–?), aki oroszországi, pontosabban kijevei születésű, de emigránsként Németországba áttelepült közgazdászként élt Berlinben, maga is e sajátos, migrációban menedéket kereső típus képviselője volt. Mint egy, a náci Németországból elmenekült tudósokat regisztráló adattár írja róla, pályája így alakult. „1929/30: Assistant Heidelberg University, 1931/33: Researcher Archiv für Sozialwissenschaften und Sozialpolitik, Berlin, since 1933: Budapest”. Tehát: Heidelberg és Berlin! Emil Lederer közvetítő, összekapcsoló szerepe így alighanem ott volt a háttérben. A házasságkötésre (amelynek tényleges indítékait, személyes motívumait nem ismerjük) 1932. november 15-én került sor, Berlin-Wilmersdorfbán. A férjről az eredeti házassági anyakönyvi kivonat úgynevezett „hiteles” (s hivatalos) magyar fordítása (PIM V. 5107/2) így ír: „Mitnitzky Márk közgazda, akinek személyazonossága a kihirdetési tárgyaláson megállapított, született egyezerkilencszáznolc [1908] június tizenegyedikén Kiewben okmányilag nem igazolva, lakik Berlin-Friedenau, Deidesheimer út 1.a.” Ami e leírásban azonnal föltűnik, Mitnitzky öt évvel fiatalabb volt, mint leendő felesége, s németországi jogi helyzete is erősen labilis volt (nem Németországban született, születési okmányokkal nem rendelkezett, stb.). Ezek a körülmények igazolni látszanak a Vágó Mártától búcsúzó Keresztury Dezső (1976) nekrológiának azt a kitételét, hogy itt „érdékházasság”-ról volt szó – ez a házasság persze nem Márta, hanem Mitnitzky „érdeke” lehetett. A mennyasszonyról a házassági anyakönyvi kivonat két, számunkra érdemi adatot közöl:

„Vágó Márta egyetemi hallgatónő” volt, s a házasságkötéskor lakása címe ez: Berlin-Wilmersdorf, Hohenzollerndamnu 36. Érdekes a két tanú személye is. Az egyik, aligha véletlenül, a történetben többször fölbukkanó Emil Lederer professzor volt, aki az okmány szerint ekkor 50 éves volt, s ekkor már Berlinben lakott (más forrásból tudjuk: ott is tanított): a másik Halasi Béla volt, akit a kivonat 45 évesnek mond, s szintén Berlinben lakott. Érdekes, hogy az okmány mind Lederer, mind Halasi esetében föltünteteti doktori címüket (Halasi ekkor „studienrat”, a hivatalos fordítás szerint: „tanulmányi tanácsadó” volt) – Mitnitzkynél viszont nem. Ez talán annak a jele, hogy ekkor ő még csakugyan nem doktorált le. Az esküvő úgynevezett polgári esküvő volt, s a jegyesek szokásos „igen”-je után az anyakönyvvezető jelentette ki, hogy „a polgári törvénykönyv értelmében most már jogosan egybekötött házastársak”.

Érdekes, hogy a jelek szerint az esküvőn Vágó József és felesége nem vett részt. Mindkettőjük útlevele megmaradt (PIM V. 5107/1), s a beütött pecsétek egyiküknél sem jeleznek németországi utat.

Az új pár berlini közös élete azonban nem tartott nagyon sokáig. Ahogy sejteni is lehetett, Hitler hatalomra kerülése (1933 tavasza) után németországi életük lehetetlenné vált. Így még 1933-ban, közelebbről nem ismert időpontban Vágó Márta hazatért Budapestre, s vele tartott – „orosz zsidó”, azaz Németországban veszélyeztetett – férje is. (Nem lehetetlen, hogy már a házasság is eleve Mitnitzky esedékes újabb migrációjára, „kimenekítésére” gondolva kötöttet meg. A magyar feleség neki a továbbemigrálás lehetőségét teremtette meg.)

Ismeretes, a weimari Németország összeomlása, illetve annak átélése széles körben sorsfordító, traumatikus esemény volt. Tudjuk, maga Vágó Márta is így élte át a történeteket, számára megisméltődött az őszirózsás forradalmat követő összeomlás-élmény, s ez a fordulat addigi életföltételeinek radikális megváltozásával, lehetséges perspektíváinak beszűkülésével is együtt járt. A nagy fordulat, tragikus módon, anyja, az addig is sokat betegeskedő Vágóné életét is kettétörte. Előbb „idegösszeroppanást” (más források szerint ismétlődő „idegrohamokat”) kapott, majd állapota visszafordíthatatlanná vált. Ekkor, jobb megoldás híján, férje elmeógyógyintézetben helyezte el (Lester Shepard e-mailje, 2011.nov. 30.). Ez utóbbi esemény pontos időpontját nem ismerjük: Vágóné útlevele (PIM V. 5107/1), amely 1933. június 29-éig volt érvényes, a lejárat után már nem lett meghosszabbítva. (Márta édesanyja 1938-ban még élt, Vágó József akkor még hivatalos okmányban nősnek vallotta magát, – 1942-ben viszont, amikor Márta hozzáfogott könyve megírásához, már bizonyosan nem élt: könyvében Márta rá már mint halottra utal.) A családi tragédia következményei közé tartozott, hogy a régi, nagy lakást, amelyben még József Attila is megfordult, föl kellett számolni. Vágó József új lakásba költözött, bizonyos bútorok, Vágóné egyes holmijai pedig az immár külön háztartást vezető lányához kerültek, a Mitnitzkyvel közös lakásába.

Mitnitzkynek és feleségének budapesti egzisztenciája, minden jel szerint, az após, Vágó József gazdasági kapcsolataira épült. Mitnitzky, bár nem tudott magyarul (oroszul, angolul, franciául és németül beszélt), gazdasági elemzőmunkát végzett – matematikai modellek segítségével gazdasági előrejelzéseket készített. Budapesti éveiben több könyv társszerzője és számos tanulmány szerzője volt. Egyebek közt apósával, Vágó Józseffel és Márta unokatestvérével, a kereskedelmi és iparkamarában dolgozó Keményffy

Jánossal közös műveit is ismerjük. (A *lingua franca* közöttük nyilván a német nyelv volt.) Apósa hamar bevonta a munkába, a *Die Volkswirtschaft Ungarns im Jahre 1933* című kötetet, amely 1934-ben jelent meg, már együtt írta Vágó Józseffel és Kemény Györggyel. Ugyanennek az éves áttekintésnek az 1935-re vonatkozó, 1936-ban megjelent kötetét is velük, tudniillik apósával és Keménnyel írta. Az *Egy munkaszervezési akció előrelátható eredményei Magyarországon* című, 1935-ben megjelent munkáját Keményffi Jánossal közösen készítette el. (Ez utóbbiban a számításokat bizonyosan Mitnitzky végezte, a megfogalmazás munkáját viszont Keményffi vagy egyedül végezte el, vagy Mitnitzky részének fordításában – megnevezetlenül – Márta segítségét vették igénybe.) Egy esetben, érdekes mód, Mitnitzky kilépett a közgazdász szakmai szerepéből, s kibújt belőle az orosz (mensevik) emigráns: a kolozsvári Független Újság 1935. január 20-i számában, *Litvinov* címmel, politikai portrét rajzolt a szovjet politikusról. Ez a magyar nyelvű cikk más szempontból is érdekes, ezt bizonyosan felesége fordította le – s a Független Újság ugyane számában, a sors fintoraként József Attila is szerepelt egy versfordítással. (Ő ekkor Arthur Rimbaud *A meghökkentek* című versét magyarította.) Mitnitzky cikke a lap negyedik oldalán, József Attila szövege az 5. oldalon jelent meg.

Mitnitzky régi szakmai kapcsolatai persze, legalább részben, Budapesten is megmaradtak. Ő is, miként mentora, Emil Lederer is, szerepelt tanulmányokkal a *Social Research* című, 1934-ben indult nemzetközi folyóiratban. 1934-ben, a 2. számban *Economic Effects of Changes in Consumers' Demand* címmel közölte itt írását, 1939-ben (Lederer halálának évében) pedig *Germany's Trade Monopoly in Eastern Europe* címmel.

1933-at követően, szolidaritásból, Vágó Márta pár évig nem lépett ki abból a szükségképpen zárt és szűk körből, amelyet Mitnitzky helyzete, magyarul nem tudása jelölt ki számukra. A korábbi nagy „társasági élethez” mérten ez a visszavonult (s a két embert kényszerűen összezáró) élet maga is szerepet játszhatott abban, hogy Márta „anyai öröksége” aktivizálódott, mentális állapota megromlott. (József Attila később, mint a róla írott könyvből tudjuk, a maga analitikus frazeológiájával azt mondta Mártának: Persze, Márk „átadta neked a saját neurózisát.”) Valószínű azonban, hogy ennél azért többről volt szó: az „örökölt” adottságok is főlészínre kerültek. Az összeomlás-élmény, anyja sorsa, a lényegében sikertelen házasság stb. mind negatívan befolyásolhatták érzelmi életét, állapotát. A házasság sorsa így hamar megpecsételődött. 1935 végén vagy 1936 elején, nem tudván már kezelni belső feszültségeit, Márta „idegösszeroppanást” kapott, s „hallucinációs” tünetekkel kórházba került. Az Új Szent János Kórház idegosztályán kezelték, orvosa az osztályt vezető dr. Kluge Endre (1892–1956) egyetemi magántanár lett. Kluge, tudjuk, jó benyomást tett rá, érzékeny, művészetkedvelő orvos volt, akinek szakértelme és empátiája viszonylag gyors eredményt hozott: Vágó Mártának „csak” két hetet kellett az osztályon töltenie. A betegség manifesztálódása azonban főlészínre hozta a megoldatlan életproblémákat, nyilvánvalóvá vált, hogy házassága folytathatatlan. Még 1936-ban formálisan is elváltak, külön költöztek, Márta pedig – életvezetési megoldást keresve – analízisbe került. Analitikusa Gimesné Hajdu Lili (1891–1960) lett, aki segítségére volt állapota normalizálásában, s – az analízis funkciójának megfelelően – hozzájárult páciense önmegismerési folyamatának fölerősödéséhez.

Ezzel jelentős fordulat következett be, sőt, azt mondhatjuk, sok vonatkozásban „új” történet kezdődött.

A kórházi kezelést követően Vágó Márta önálló élete kezdődött el. Már nem férjével élt, de nem is szüleiével. Egy ideig a család baráti körének egyik idősebb nőtagja, Nemes Médi (Nemes Emil özvegye) lakott együtt vele, de ez csak ideiglenes, átmeneti megoldás volt. A „rehabilitáció” logikája (és a gyakorlati szempontok) a teljesen önálló, addigi kötöttségeitől független életvitel kialakítására készítették. Új, önálló életvitel megszervezésének része lett az időközben megindult és számottevő irodalmi és közéleti szerepet betöltő Szép Szó körével való együttműködés.

A Szép Szó két szerkesztőjét, Ignotus Pált és József Attilát régről jól ismerte, s régi barátjánője, Somogyi Loli révén a lapot mecénáló Hatvany családdal is megvolt az összeköttetése. (Régi barátjánője ugyanis időközben Hatvany Lajos felesége lett.) Az tehát, hogy egy testhez álló szerepben, a Szép Szó heti szerkesztőségi összejöveteleinek házi-asszonyaként (megemelő fogalmazásban: „titkáráként”) bekapcsolódjon a lap körüli munkákba, az „irodalomcsinálásba”, szinte természetes volt. A szerkesztőség tagjai ezzel csak nyertek, az ő számára viszont a közösséghez való tartozás, az „értelmes” munka lehetősége nyílt meg. Az összejövetelek atmoszféráját, egy-egy emlékezetesebb mozzanát az emlékező könyv meg is ismerteti olvasóival. S bizonyos, hogy Vágó Mártának az az odavetett megjegyzése, amely arra utal, hogy a Szép Szó körében vállalt szerepét ő maga egyféle misszionának érezte, hiteles. Ma már tudjuk, a lap fontos művelődéstörténeti szerepet töltött be, a fasizmus felé sodródó ország egyik utóvédharcot folytató csoportja teremtetett benne fórumot a maga harcaihoz. Az együttműködés legfontosabb hozadéka Márta számára mégsem a légkörteremtő „háziasszonyoskodásból”, az alkalmi korrektrázásokból, tördelésekből, sőt még csak nem is a lapban közölt néhány kisebb cikkéből adódott. Az igazi hozadék a József Attilával való ismételt összekerülés lett.

Kapcsolatuk 1936 őszén bekövetkező „reneszánusza” (ahogy József Attila emlegette) persze már nem az 1928-as nagy szerelem változatlan megisméltése, újraelése volt – a szerelmet „fölmegítetni”, a régi nagy törést meg nem történtnek venni nem lehetett. De a vonzalom alapjai megmaradtak, s ez – a mindkettőjük életében bekövetkezett traumatikus élmények ellenére – elég volt ahhoz, hogy a két, immár sok mindenen keresztülment ember egy történelmi pillanatra ismét érzelmi összeköttetésbe kerüljön, megmutassa magát, s így vagy úgy, de befolyásolja a másik életét.

Maga a kapcsolat, persze, lényegét tekintve ekkor már föloldhatatlanul aszimmetrikus volt. József Attila ekkor már sérült, sőt – a konvencionális orvoslás normái szerint – beteg ember volt, de zseni, aki tudásban, önismeretben és kreativitásban messze környezete fölé nőtt, s akivel intellektuálisan Márta sem versenyezhetett. Azaz, ekkor már nem egyenrangú partnerek voltak, hanem csak egy régi, nagy szerelem – illuzórikus, önáltató – fölmegítődi. A szexuális „beteljesülés”, amely most bekövetkezett (s amelyet a könyv, némi vonakodással, de el is ismer) egyféle „elégtétel” lehetett a költő számára a régi sérelmekért, de ez már semmiképpen nem az az egész személyiséget magával ragadó nagy érzelem volt, aminek hajdanán indult, s ami eredetileg az érzékek és az érzelmek teljes összhangjára épült. Ez az új „viszony”, ha nem stilizáljuk át utólag a történéseket, már csak alkalom kínálta, gyakorlatias kapcsolatnak tekinthető, amely igazi harmóniát, „boldogságot” már nem eredményezhetett, s idő-

tartama is eleve meg volt számlálva. (A „reneszánsz” nem is tartott tovább néhány hónapnál.) Márta szempontjából nézve mindezt: sokat kapott a viszonytól, de a legtöbbet, az igazi nagy szerelmet már nem kaphatta meg.

Az „új” kapcsolat jellegére (s alighanem eleve fölbomlásra ítéltségére) jellemző, hogy (1) a házasságot Márta most sem tudta/merte vállalni, s (2) a költő, amikor élete végén „búcsúverseket” ajánlott barátainak, Mártának nem szerelmes verset kínált föl. (A címzett, mint könyvéből [344] kiderül, érzékelté is a helyzet fonákságát. A *Hazám* nagy vers, fölkínálása megtisztelő, de már nem a szerelmes, hanem a barát, vagy még inkább a küzdőtárs gesztusa.) Kapcsolatuk – lényegét illető – illuzórikussága elsősorban nem is abból fakadt, hogy József Attila életében 1936/37-ben egyidejűleg már több „nő” is szerepet kapott. (Még kísértett a Szántó Judittal évekig fönntartott élettársi kapcsolat, amely fölbomlása közben is befolyásolta a költőt; élt az analitikus Gyömrői Edittel kialakuló erős, de illuzórikus, hiszen csupán indulatátviteli „szerelem”, majd, már 1937-ben, kibontakozott a végső önáltatáson alapuló, „mesterséges” Flóra-szerelem.) Az igazi ok az volt, hogy József Attila időközben nemcsak „nagy” költő lett, de – néhány évbe összesűrítve – olyan sokrétű fejlődést is produkált, ami – szinte mellékesen – kora egyik legmélyebben gondolkodó elméjévé tette. Olyan gondolkodóvá, akit ugyan – talán betegsége egyes viselkedésbeli anomáliái miatt is – igazában még legszűkebb környezete sem értett meg teljesen, de költői nagysága már „átjött” a környezet ellenállásán, értetlenségén. Azaz, így vagy úgy, de saját körében már érzékelték szerepe jelentőségét. S ez a kiteljesedés a rendkívül szenzibilis, apró rezdüléseket is érzékelő Vágó Márta számára önkéntelenül is új orientációs pontot kínált, de ugyanakkor az elszalasztott – s visszahozhatatlan – lehetőség miatti önvád ébresztője is lett.

Hogy Márta mit „tanult” a kései József Attilától, nehéz lenne pontosan fölmérni. Egy dolgot azonban ő maga is „bevallott” később: a szociológiai és a mélylélektani, analitikai látásmód összekapcsolását tőle tanulta meg. Ez pedig, ha jól meggondoljuk, rendkívül fontos mozzanat, mert ez a látásmód – esetleges tudományos hasznosításán túl – jó kezekben az önmegismerés és önmegértés elsődleges eszköze is lehet. S ma már tudjuk is, Márta számára az analitikus orientáció, kiegészülve a számára régóta megszokott szociológiai nézőpont érvényesítésével, csakugyan egyszerre ígérte a „gyógyulást”, valamint a világ- és önmegértés lehetőségét. Ugyanakkor, szerelmi kudarcra földolgozása közben mintegy „mellékesen”, élete kisiklásának – szubjektivitás fölötti, „tudományos” – megértését is remélhette.

Ennek az önrételmező, önmegismerő személyes projektnek az aktualitását, sőt megkerülhetetlenségét József Attila 1937 végi halála, majd – egyik napról a másikra bekövetkező – irodalmi kanonizációja csak fölerősítette. Vágó Márta számára immár a külvilág tette bizonyossá, hogy az 1928/29-i történet nemcsak egy számára vonzó férfival való szerelmi történet volt, amely kudarcba fulladt, hanem egész életét meghatározó lehetőségvesztés is. A férfi ugyanis, akivel egymásra találtak, majd elvesztették egymást, nagy költő is volt, akinek az „utókor” által is igazolt emberi és irodalmi teljesítménye a saját veszteség nagyságára, az elszalasztott emberi lehetőség mértékére is ráébresztette.

A kultúratisztelő, az irodalmat mindig becsben tartó asszony számára így a személyes, érzelmi veszteség és az irodalmi-kulturális veszteség tudata összekapcsolódott, s megértést – magyarázatot – igényelt.

A József Attila halálát (1937. december 5.) követő időszak Vágó Márta életében több síkon zajlott. Egyrészt, amíg a Szép Szó élt, tehát 1939-ig megmaradt a lap „házi-asszonyának”, a szerkesztőség egyik, háttérben ténykedő, de fontos emberének. Másrészt, kényszerűen reagálva az „új idők” kihívásaira, élete külső körülményeinek rendbetételével töltötte idejét. Mint „Nansen-passzusos” hontalan, kénytelen volt új jogállásra szert tenni. Ez egyebek közt a Mitnitzkyvel kötött házassága teljes felszámolását, eltartásának jogi rendezését, állampolgári visszahonosítását jelentette. Néhány fennmaradt személyi okmánya tanúsága szerint mindez hosszan elnyúló – s nyilván nem is kellemes – procedúrával járt. Házassági anyakönyvi kivonatának másolatát (PIM V. 5107/2) Németországból 1936 decemberében kapta meg, ezt az okmányt – nyilván az eltartási pör részeként – 1937. október 14-én a budapesti kir. törvényszéken iktatták, október 17-én hivatalos magyar fordítással látták el, majd az egész irat egy több iktatószámom is futó eljárás része lett. Az ügynevezett „utóirat” főljástrom száma 40404/937 volt, maga az irat később a 23103/1938 számú akta csatolmánya lett, az eljárás pedig az elvált asszony új helyzetét bátyázta körül. Ettől nem függetleníthető, de az anyagiaknál lényegesen fontosabb fejlemény volt az ügynevezett visszahonosítás lebonyolítása. A *Visszahonosítási okirat*, amelynek száma: 28. 727/1941.II.6., kelte pedig 1941. március 27., kimondja: „eredeti magyar állampolgárságát külföldi állampolgárral kötött házassága folytán elvesztett és férjétől dr. Mitnitzky Márktól bírójilag elválasztott Vágó Márta született 1903. évben, háztartásbeli, budapesti lakos, az 1939: XIII. t. c. 6. §-a alapján kérelméhez képest a magyar állam kötelékébe visszavéttetik, illetve visszahonosítatik.” (PIM V. 5107/2) A „törvényben előírt honpolgári esküt” a polgármester előtt 1941. április 16-án tette le (Uo., PIM V. 5107/2). Helyzetére – s a viszonyokra – azonban jellemző, hogy ezekről az okmányokról 1942. június 24-én Dr. Richter Richard budapesti királyi közjegyzőnél hivatalos másolatot készíttetett – alighanem jogi helyzetének valamelyik újabb rendezési procedúrája részeként. Mindennek a tétjére az ügynevezett zsidótörvények időközben bekövetkezett meghozatala világít rá. Vágó Márta ugyan 1919 nyarától nem zsidó, hanem unitárius felekezetű volt, de a „törvények” számára is a diszkrimináció és a jogelvonás lehetőségét hordozták magukban.

Mindeközben értelemszerűen zajlott önmegértési folyamata is. Valószínű, hogy 1936-ban kezdett analízise is tartott még, ez a folyamat azonban menet közben – föltehetően Hajdu Lili révén – bizonyos mértékig professzionálizálódott. A József Attiláról írott könyv szerzői attitűdjének bemutatása során már volt róla szó, hogy az 1930-as évek végén, a 40-es évek elején Vágó Márta valamiképpen már kapcsolódott a budapesti pszichoanalitikus iskola szervezeti életéhez. Ennek részletei egyelőre tisztázatlanok, az önmegértést célzó folyamatnak azonban a könyv ide vágó utalásain túl egy nagyon erős bizonyítéka is van. Vágó Márta (1940) pszichoanalitikus tanulmánya, amely 1940-ben az Internationale Zeitschrift für Psychoanalyse und Imago egyik számában jelent meg. Márpedig akinek e folyóiratban tanulmánya jelent meg, azt – egy igen erős szakmai szűrő megléte révén, hallgatóságosan – maga a „szakma” minősítette analitikusan orientált értelmezőnek, ha tetszik: szakmabelinek.

A tanulmány címe: *Ethos, Hypokrisie und Libidohushalt*, alcíme pedig: *Versuch einer libido-ökonomischen Analyse der indischen Gesellschaft*. A szöveg, nagyon jellemzően, a szociológia és pszichoanalízis analitikus szempontú kombinációjára épül. Ezt a megközelítési módot, ma már tudjuk, a szerző József Attilától tanulta, de a tanulmány erről az inspirációról még hallgat. Mannheim Károlyt (s anyaga miatt: Max Weber) emlegeti egyfelől, másfelől – értelemszerűen – magát Freudot. Hivatkozásából kikövetkeztethető, ekkor már megvolt neki a 10 kötetes Freud-összes, az úgynevezett Gesamtausgabe, de természetesen az alapító atya szövegei mellett mások írásaira is hivatkozik. A hivatkozott tekintélyek háromszögét Mannheim („professzorom”), Freud és Max Weber alkotja (az utóbbi vallásszociológiai írásai szolgáltatták a földolgozandó anyagot az analitikus elemzéshez), de keletkezéstörténeti szempontból árulkodó, hogy többször hivatkozik analitikusára, Hajdu Lilire és a baráti körébe tartozó „archeológus-etnológus” Juhász Vilmosra. (Juhász [1899–1967], tudjuk, Márta egyik legjobb barátnőjének, Christianus Máriának [1898–1993] – azaz „Médi”-nek – volt a férje: gyermekeiket szívességéből angolra is tanította.) A tanulmány megszületésének inspirálójaként Mannheim van megnevezve, ez azonban – a baráti viszonyon túl – alighanem csak célszerűségi és/vagy protokolláris gesztus volt. A legfontosabb közeg, amely a tanulmány megszületését közvetlenül befolyásolta, nyilvánvalóan a pesti analitikusok közössége lehetett, közülük is elsősorban Hajdu Lili és Hermann Imre. De ennél is fontosabbnak kell látnunk azt az önmegértési készletet, amely – ha rejtjelezett formában, egy „idegen” tematika köntösében is – a látszólag teljességgel extrém téma kidolgozására készítette.

A tanulmány ugyanis az indiai társadalom, a brahmanizmus értelmezésére vállalkozik, s ha valami, akkor ez a téma az, amely nyilvánvalóan idegen volt a szerző addigi életétől, szociokulturális tapasztalataitól. Helyszíni ismeretei sem voltak (erre maga a tanulmány is utal), másodlagos forrásból, Weber vallásszociológiai írásainak adataiból dolgozott. A választás, ha jól belegondolunk, mégis „logikus” döntés volt a részéről. Weber műveit régtől fogva ismerte és respektálta (hajdan József Attilának is ő ajánlatta), Mannheimhez való kapcsolata pedig a személyi összeköttetés révén is erősítette ezt a szálát. S az „idegen”, sőt extrém szociologikum, mint értelmezési terep, egyféle személyes szabadságot, a valódi érdeklődést (s érdekeltséget) elrejtő intellektuális lehetőséget kínált számára. S amikor az indiai kasztrendszer ösztön-meghatározottságainak, a libidó-háztartásnak az elemzésébe kezdett, egy olyan világ elemzésére vállalkozott, amely – bármily paradox is – a maga tiszta és éles „képleteivel” a modernitás bonyolultabb (s ártételesebb) természetének megértéséhez is hozzá segítette. Azt az összefüggést, amelyet egy József Attilához írott levelében mint a „törvények láncolatába fogott ember” determinációját ismerte föl, itt még mintegy útelágazás előtti, még többféle lehetőséget magában rejtő állapotként tanulmányozhatta. Az indiai gyakorlatban egy másféle fejlődési modell lehetőségeit vehette szemügyre s érthette meg. S az ösztönélet, valamint a „törvények” láncolatába való belefogottság lehetséges viszonyainak értelmezése már a legszemélyesebb, őt a legbelülről is érintő kérdéskör volt. Tanulmánya írása közben ugyanis az ethosz, a hipokrizis és a libidóháztartás összefüggéseit mérlegelve óhatatlanul újratematizálta saját kapcsolatának bizonyos problémáit is, s ez az új tematizáció az elvont általánosság szintjén a hajdani személyes, szakításhoz

is vezető konfliktusnak a megértésével kecsegtetett. A megértendő probléma ugyanis itt is, ott is a „szociális értékek” és a „libidógazdaság” lehetséges összefüggéseiben rejlett. (Nevezetes versében, marxista terminológiával, maga József Attila is „szerelem” és „osztály”, korábban pedig „szerelem” és „társadalmi felekezet” összefüggéseit állította értelmezése középpontjába.)

A hajdani személyes probléma és a tanulmány célkitűzése közötti analógia föltűnő. A tanulmány így pozicionálja saját kérdésfelvetését: „A brahmanok munkaethosza negatív, és mi éppen ezt a negatív karaktert akarjuk elemzésnek alávetni. De a problémát szélesíteni kell; a darma (a kasztethosz) csak a foglalkozási kasztok esetében foglalkozás-ethosz, az atyafikasztok (a rokonságon alapuló kasztok) szempontjából a mindenkori szociális rang speciális ethosz. Ha pl. a munkaethosz egy alsó kasztnál pozitív, ezt semmi esetre sem szabad dinamikusként felfogni, mint pl. a »munka nemesít«. A munka Indiában nem tudja emelni a szociális érvényesülést, annál inkább süllyeszteni, ha a »Dharma« negatív, azaz fordítva történik, mint ahogy a felső kasztoknál van. És itt vagyunk a problémánknál, a kasztrendszer társadalmi hierarchiájának ethoszájánál és hipokrizisénel. *Ahogy a szociális értékek keletkeznek, alkalmazzák és elfogadják őket, az fényt vett a különböző rétegek libidógazdaságára*” (Vágó 1940: 356–357.). Az előzmények ismeretében nem kétséges, a tanulmány szerzője számára itt rejlett az igazi kérdés: a „szociális értékek” és a „libidógazdaság” lehetséges összefüggéseiben.

A cím három eleme: a „munkaethosz”, azaz az erkölcs, a képmutatás (a „hipokrizis”) és az ösztönháztartás a pszichoanalízis nyelvén tematizálta újra azt az alapkonfliktust, amely a József Attilához való viszonyában, sejtése szerint, benne rejlett, s amelyet – immár távlatból – „objektíve” is meg akart érteni. A nagy szerelemnek, pontosabban a szerelem ellehetetlenülésének a személyestől elvonatkoztatott, a pusztá szociológiáinál mélyebb és összetettebb értelmezésére nyílt így lehetősége. A tanulmány tehát a pszichoanalitikus apparátus fölvonultatásával, az „idegen” szociologikum közegében, de az „idegen” saját tárgyiasságához igazodni próbálva, egy *rejtett önanalízis* funkcióját töltötte be.

Az elemzés különlenyomatként, mint „könyv” is terjedt, egyik – „Katinak és Bélának”, azaz Balla Katalinnak és Reitzer Bélának dedikált – példánya például birtokomban van. (A dedikáció kelte: 1941. március 22.) Érdekes, hogy az ajánlás alatt a szerző régi, de csak meglehetősen szűk és bensőséges körben használt, „férfias” névváltozata szerepel: *Márton*. (Nem lehetetlen, hogy ez az önmeghatározás is az ön-értelmező attitűd közvetett – s alighanem a szerző számára is rejtve maradó – jelzése.) Nem kevésbé érdekes azonban, hogy a tanulmány, a közlés rangos fórumának is köszönhetően, két másik pszichoanalitikus folyóirat által is szemlélve lett. A *The International Journal of Psychoanalysis* 1941-ben írt róla (22: 78.), a recenzens egy bizonyos A. S. – sajnos, az ő személyét egyelőre nem tudjuk azonosítani, így az sem állapítható meg, volt-e személyes nexusa Vágó Mártával. A másik ismertetés későbbi, csak évekkel később, 1944-ben jelent meg a *The Psychoanalytic Quarterly* 13. számában (119–120.). Ennek szerzőjét ismerjük, ezt Gyömrői Edit írta, Edith Ludewyk-Gyoemroei néven. Az ismertetés pikantériája nyilvánvaló, hiszen a szerző is, a recenzens is számos József Attila-vers ihletője volt, s nem feltételezhető, hogy kölcsönösen ne tudtak volna egymásról, egymás irodalomtörténeti szerepéről – méghozzá magától

a költőtől. Valószínű egyébként, hogy személyesen is ismerték egymást. (A József Attila-könyvben, láttuk, Vágó Márta föltűnő empátiával írt Gyömrőről, jóllehet akár legyőzendő s befekethető riválisaként is szólhatott volna róla.)

Az *Ethos, Hypokrisie und Libidohaushalt* azonban, bár érdekes és a maga nemében jelentős dokumentuma a magyar pszichoanalitikus iskola történetének, éppen szubjektív, önmegértő funkciójában nem lehetett maradéktalanul sikeres. Ez a tanulmány, tűnjék föl bár paradoxnak a megállapítás, csak az analitikus értelmezés szociológiai dimenzióját segítette megérteni – azaz annak megértését, ami Márta és Attila szerelmében a szociologikumot jelentette. S változatlanul „nyitva”, azaz értelmezetlenül hagyta a kapcsolatot „igazi”, érzéki-érzelmi dimenzióját. A nagy szerelemmel való szembenézés (s a szerelemben való önmegértés) még hátra volt.

A megoldatlanság jele, hogy Vágó Márta, túl a pszichoanalitikus közösségekben való debütáláson, „irodalommal” is kísérletezett. Egyik versét a Magyar Csillag szerkesztőjének, Illyés Gyulának is elküldte (MTA ITI Illyés Archivum):

Budapesten, 1941. Dec. 18.

Szemlőhegy u. 33. sz.

Kedves Illyés,

kérem nézze meg a mellékelt verset, hogy érdekl-e és nagyon hálás volnék, ha közölné velem, hogy mit tart róla.

Üdvözlettel

Mitnitzkyné Vágó Márta

Illyés válaszát nem ismerjük (levele nyilván elkallódott), de döntését igen. Vágó Márta verse megjelent a Magyar Csillagban. A kísérletezés, a szubjektív hang próbálgatása mintegy visszaigazolódott tehát.

S törvényszerűnek kell tartanunk, hogy a „szubjektív” szembenézés nem is maradt el. Ez az („idegen” tematikájú pszichoanalitikus tanulmányban el nem végezhető) szubjektív számvetés lett a nevezetes József Attila-könyv, amely 1942-ben, egy élettörténeti határhelyzetben, a lehetséges halál közelségében, közvetlenül, minden objektívvisztikus elvonatkoztatás nélkül, mintegy *az emlékezetbe emelés révén*, a maga empirikus gazdagságában értelmezte újra és idézte föl a hajdani nagy élményt.

A pszichoanalitikus tanulmány és az emlékező könyv gyökere tehát közös, de a megvalósult szövegek már két külön világba vezetnek el. S aligha véletlen, hogy az egyik – a tanulmány – a magyar gondolkodástörténet rejtett értéke maradt, a másik – az emlékező könyv – pedig olyan „irodalom”, olyan főmű, amely az önmagával való szembenézés jutalmaként hosszabb időre megőrzi szerzője emlékét, fönntartja emlékezetét.

12

A József Attila könyv 1942/43-ban íródott, szerzője akkor csak alig negyven éves volt. S tudjuk, ezt követően nemcsak a kritikus időket élte túl, de életének még majdnem fele előtte állott. Csak 1976-ban halt meg, azaz közel négy évtizeddel túlélte József

Attilát. Bizonyos, hogy mint minden emberi élet, a Vágó Mártáé is érdekes és tanulságos: fölidézve emberi dokumentum. De a könyv megírása utáni évtizedek igazában már nem az irodalomtörténet-írás érdeklődési körébe tartoznak. Tudjuk, volt férje, aki Amerikában, Mark Jacob Millard néven (vö. J. A. B. 1944) sikeres tőzsdebizományos lett, élete végéig támogatta őt anyagilag, – Vágó Mártának napi kenyérgondjai tehát nem voltak. De betegsége, fokozódó magánya, emberi tragédiájának kibontakozása meghatározta mindennapjait. S ahogy szép nekrológiájában Keresztury Dezső (1976) írta róla, útja „az egyre sűrűbb és kietlenebb magányba vezetett”. „Halálos ágyán senki sem fogta a kezét”.

A sok erénnyel bíró, „jó”, de valamilyen okból mégis gyöngye ember „büntetése”, úgy látszik, az, hogy nemcsak átéli, de utólag, intellektuálisan meg is érti, önmaga számára világossá teszi mindazt, ami emberi kudarcához vezetett, s így nem részesül a hamis önfölméntés illúziójában. Azaz tisztánlátása, paradox mód, önbüntetésként nehezedik rá.

IRODALOM

- BENEDEK MARCELL 1955: Naplójegyzet 1928-ból, József Attiláról. = *Irodalomtörténeti Közlemények*, 2. sz. 199–200.
- BERÉNYI ZSUZSANNA ÁGNES 2007: A szabadkőműves Farkas Gyula. = *Műszaki Szemle*, 37. sz.
- BLOMERT, R.—ESSLINGER, H. U.—GIOVANNINI, N. szerk. 1997: *Heidelberger Sozial- und Staatswissenschaftlern. Das Institut für Sozial- und Staatswissenschaften zwischen 1918 und 1958*. Marburg: Metropolis.
- BORGOS ANNA 2009: Elhárító mechanizmusok. Pszichoanalízis és ideológia találkozása Hajdu Lilly életútjának tükrében. = *Thalassa*, 1. sz. 21–46.
- ÉRT 1911/12: *A budapesti IV. kerületi (Váci-utca 43. szám) községi felsőbb leányiskola és leánygimnázium tizenhetedik értesítője az 1911-12. iskolai évről*. Szerk. Bellaagh László. Bp. 1912.
- ÉRT 1914/15: *A budapesti IV. kerületi községi (Váci-utca 43. szám) leánygimnázium és felsőbb leányiskola huszadik értesítője az 1914-15. iskolai évről*. Szerk. Beallaagh László. Bp. 1915.
- ÉRT 1916/17: *A budapesti IV. kerületi községi (Váci-utca 43. szám) leánygimnázium és felsőbb leányiskola huszonkettedik értesítője az 1916-17. iskolai évről*. Szerk. Neisser Irén dr. Bp. 1917.
- ÉRT 1917/18: *A budapesti IV. kerületi községi (Váci-utca 43. szám) felső leányiskola és leánygimnázium huszonharmadik értesítője az 1917-1918. iskolai évről*. Szerk. Neisser Irén dr. Bp. 1918.
- ÉRT 1927/28: *Az Országos Nőképző-Egyesület budapesti Veres Pálné leánygimnáziumának értesítője az 1927–28. iskolai évről*. Szerk. Straub L. Gyula. Bp. 1928.
- FODOR ANDRÁS 1976: Vágó Márta. = *Forrás*, 4.sz.

- GÖMÖRI GYÖRGY 1977: József Attila testközelből. = *Irodalmi Újság*, 3–4.sz. 11.
- GYERTYÁN ERVIN 1977: Két új József Attila-könyv tanulságai. = *Irodalomtörténet*, 1. sz.
- HAGEMANN, H. és KROHN, C.-D. szerk. 1999: *Biographisches Handbuch der deutschsprachigen Wirtschaftswissenschaftlichen Emigration nach 1933*, 2 vls. Munich: K. G. Saur
- HORVÁTH ZOLTÁN 2007: Október és a Tanácsköztársaság. = *Hogy vizsgáztott a magyarság? Horváth Zoltán emlékezete*. Szerk. Mihályi Gábor. Bp. (*Európai kulturális füzetek* 26.sz.) http://www.c3.hu/~eufuzetek/index_26.php?nagya=26/26_A01_.html
- J. A. B. 1944: At a Special Term, Part II, of the City Court of the City of New York [...]. = *Civil Service Leader*, June 13. 9.
- JALEV: *József Attila levelezése*. Összeáll. H. Bagó Ilona, Hegyi Katalin és Stoll Béla. Sajtó alá rend. és a jegyzeteket írta Stoll Béla. Bp. 2006.
- JUHÁSZ VILMOS [Wikipédia-szócikk:] http://hu.wikipedia.org/wiki/Juh%C3%A1sz_Vilmos
- KAMOCZSAY ILDIKÓ 1976: Beteljesült szerelem. = *Ország-Világ*, aug. 4. 19.
- KERESZTURY DEZSŐ 1976: Elment Vágó Márta. = *Élet és Irodalom*, 21.sz.
- KEMÉNY GYÖRGY—MITNITZKY, MARK—VÁGÓ, JOSEF—POPOVIC, ALEXANDER 1934: *Die Volkswirtschaft Ungarns im Jahre 1933*. Bp:Pester Lloyd
- KEMÉNYFI JÁNOS—MITNITZKY, MARK 1935: Egy *munkaszervezési akció előrelátható eredményei Magyarországon*. Bp.: Magyar Gazdaságkutató Intézet.
- KÖZÉPEURÓPA.** A Társadalomtudományi Társaság által rendezett vita. Bp. 1916. /A Huszadik Század könyvtára 60./
- LEDERER, EMIL, http://gold.dreab.com/p-Emil_Lederer
- LEDERER, EMIL, 1882–1939.
<http://homepage.newschool.edu/~het/profiles/lederer.htm>
- LUDEWYK-GYOEMROEI, EDITH 1944: Ethos, Hypokrisie Und Libidohaushalt. = *The Psychoanalytic Quarterly*, 13: 119-120.
- MELCZER TIBOR 1975: Vágó Márta. = *Literatura*, 3-4.sz.
- MITNITZKY, MARK 1934: Economic Effects of Changes in Consumers' Demand. = *Social Research*, 2.sz. 199–218.
- MITNITZKY MÁRK 1935: Litvinov. = *Független Újság*, jan. 20. 4.
- MITNITZKY, MARK 1939a: Germany's Trade Monopoly in Eastern Europe. = *Social Research*, vol. 6.
- MITNITZKY, MARK 1939b: The Economic and Social Effects of Industrial Development in Hungary. = *International Labour Review*, 459/39.
- MITNITZKY-VAGO, MARTHA 1940: Ethos, Hypokrisie und Libidohaushalt. = *Internationale Zeitschrift für Psychoanalyse und Imago*, Band XXV. Nr.3/4. 356—396. Különlenyomat is.
- MÓRICZ MIKLÓS 1932: Emil Lederer: Aufriss der Ökonomischen Theorie. = *Nyugat*, 17. sz.
- ORTHMAYR ALAJOS 1956: Dr. Kluge Endre 1892–1956. = *Ideggyógyászati Szemle*, 3. sz. 93.
- PÉTER LÁSZLÓ 1976: Minden a versért volt. = *Kortárs*, 4. sz.
- PSYCHOANALYTIKERINNEN IN ÜNGARN.** Lilly Hajdu (1891–1960)
http://www.psychanalytikerinnen.de/ungarn_biografien.html#Hajdu

RADNAI GYULA: Erdős Lajos

<http://www.kfki.hu/physics/historia/historia/egyen.php?nanev=erdos&nev5=Erd%F5s+Lajos>

S., A. 1941: Applied: Martha Mitnitzky-Vagó. Ethos, Hypokrisie und Libidohaushalt /.../ = *The International Journal of Psychoanalysis*, 22: 78.

S. VARGA PÁL 2011: Mikszáth „tudásregényei” = *Tiszatáj*, 11. sz. 52–79.

SZABOLCSI MIKLÓS 1992: „*Kemény a menny*”. *József Attila élete és pályája 1927—1930*. Bp.

SZINYEI JÓZSEF 1908: Schermann Adolf. = Sz. J.: *Magyar írók élete és munkái* XII. köt. Bp. 381–382.

TITKOS-RENDŐRI JELENTÉS a Martinovics páholyról. Közzéteszi Berényi Zsuzsanna Ágnes.

<http://www.kfki.hu/physics/historia/historia/egyen.php?nanev=erdos&nev5=Erd%F5s+Lajos>

VÁGÓ MÁRTA 2005: *József Attila*. Sajtó alá rend. Takács Olga, az utószót és a jegyzeteket készítette Fehér Erzsébet. Harmadik, javított és bővített kiadás. Bp.

E számunk szerzői

Tengelyi László, filozófus, egyetemi tanár, Bergische Universität Wuppertal Fachbereich A, Fach Philosophie. E-mail: tengelyi@uni-wuppertal.de

Schwendtner Tibor, filozófus, egyetemi tanár, Miskolci Egyetem, Filozófiai Intézet. E-mail: sch6171@ella.hu

Weiss János, filozófus, egyetemi tanár, PTE BTK, Filozófia Tanszék. Pécs, Ifjúság útja 6. E-mail: janosweiss@gmail.com

Vermes Katalin, filozófus PhD, egyetemi docens, pszichodinamikus kiképző mozgás- és táncterapeuta, Semmelweis Egyetem TSK. E-mail: vermes@tf.hu

Pintér Judit Nóra, pszichológus PhD, esztétika szakos bölcsész, SZTE Pszichológia Intézet, a *Mindennapi Pszichológia* és az *Aspecto* c. folyóiratok szerkesztője. E-mail: pinterjudit@gmail.com

Lengyel András, irodalomtörténész, Móra Ferenc Múzeum (Fekete-ház), Szeged. E-mail: lengyel.andras@hotmail.com